

บทที่ 7

บทสรุปและข้อเสนอแนะ

การวิจัยเรื่อง “การสังเคราะห์องค์ความรู้เกี่ยวกับแนวคิด บทบาท และการประยุกต์ใช้พุทธธรรมในการพัฒนาสังคม: วิธีวิทยาการวิจัยอภิมานเชิงคุณภาพ” (Knowledge Synthesis on Thoughts, Roles, and the Application of Buddhadhamma for Social Development: Qualitative Meta Research Methodology) นี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อสำรวจและสังเคราะห์งานวิจัยทางสังคมศาสตร์ สังคมสงเคราะห์ศาสตร์และสวัสดิการสังคมเกี่ยวกับแนวคิด บทบาท และการประยุกต์ใช้พุทธธรรมเพื่อการแก้ไขปัญหาและพัฒนาปัจเจก กลุ่มชน ชุมชน และสังคม จากงานวิจัยเชิงคุณภาพระหว่างปี พ.ศ. 2530-2550 เพื่อศึกษาแนวโน้มและทิศทางการวิจัยทางสังคมศาสตร์ สังคมสงเคราะห์ศาสตร์และสวัสดิการสังคมด้านแนวคิด บทบาท และการประยุกต์ใช้พุทธธรรมเพื่อการแก้ไขปัญหาและพัฒนาปัจเจก กลุ่มชน ชุมชน และสังคมทั้งในปัจจุบันและอนาคต และเพื่อนำเสนอแนวคิดและยุทธศาสตร์การพัฒนาระบบงานจิตพุทธปรัชญาเป็นกระบวนการทัศน์ทางเลือกแห่งการพัฒนาแก่ปัจเจก กลุ่มชน ชุมชน และสังคมทั้งในปัจจุบันและอนาคต ด้วยการให้ความสำคัญแก่การศึกษาวิจัยภายใต้แนวคิดพุทธบูรณาการศาสตร์ไม่เพียงเฉพาะความรู้ด้านพุทธศาสตร์ที่มีส่วนสำคัญในการสำรวจสังเคราะห์องค์ความรู้เท่านั้น ยังรวมถึงองค์ความรู้ด้านสังคมศาสตร์ สังคมสงเคราะห์ศาสตร์ สวัสดิการสังคม และ ฯลฯ ที่เกี่ยวข้องในรูปแบบของสหศาสตร์อีกด้วย

การสังเคราะห์งานวิจัยเชิงคุณภาพเกี่ยวกับแนวคิด บทบาท และการประยุกต์ใช้พุทธธรรมในการพัฒนาสังคมในครั้งนี้ จึงเป็นการศึกษาวิจัยโดยใช้การวิจัยอภิมานเชิงคุณภาพ (qualitative meta research) และจัดว่าเป็นการวิจัยปฐมภูมิ (primary research) รูปแบบหนึ่ง ผู้วิจัยทำการศึกษานานวิจัยส่วนบุคคลและวิทยานิพนธ์จากสถาบันต่าง ๆ ที่ศึกษาเกี่ยวกับแนวคิด บทบาท และการประยุกต์ใช้พุทธธรรมในการพัฒนาสังคม และมีขอบเขตการศึกษาวิจัยด้านเนื้อหาในการคัดเลือกงานวิจัยมาสังเคราะห์หลัก ๆ กล่าวคือ หลักพุทธธรรมทั้งที่เป็นส่วนธรรมและส่วนที่เป็นวินัย รวมเรียกว่า “ธรรมวินัย” ที่สามารถนำไปประยุกต์ใช้เพื่อปรับเปลี่ยนกระบวนการทัศน์ในการพัฒนาสังคมให้เกิดสันติสุขรอบด้าน โดยเน้นหลักพุทธธรรมที่มีความสัมพันธ์กับปรัชญาทางสังคมศาสตร์ สังคมสงเคราะห์ศาสตร์และสวัสดิการสังคม องค์ความรู้พุทธธรรมกับศาสตร์สาขาต่าง ๆ ทั้งวิทยาศาสตร์ สังคมศาสตร์ มนุษย์ศาสตร์และพฤติกรรมศาสตร์ โดยเน้นที่การบูรณาการกับศาสตร์สาขาเหล่านั้นเพื่อให้เกิดประโยชน์สูงสุด โดยเรียกว่า “พุทธบูรณาการ

ศาสตร์” ที่มีความสัมพันธ์กันในมิติต่าง ๆ กระบวนการประยุกต์ใช้พุทธธรรมเพื่อการแก้ไขปัญหา และพัฒนาสังคม เป็นการวิเคราะห์ทั้งกระบวนการ ตั้งแต่ขั้นปรัชญา แนวคิด ทฤษฎี บทบาท ขั้นตอนการนำไปประยุกต์ใช้ในการแก้ไขปัญหาและพัฒนาสังคม และขั้นตอนที่ได้รับผลของการประยุกต์ใช้หลักธรรมแล้ว แนวโน้มและทิศทางการวิจัยด้านสังคมศาสตร์ สังคมสงเคราะห์ศาสตร์ และสวัสดิการสังคมเกี่ยวกับการประยุกต์ใช้พุทธธรรมเพื่อการแก้ไขปัญหาและพัฒนาสังคม ท่ามกลางกระแสการเปลี่ยนแปลงของโลกสมัยใหม่ทั้งในปัจจุบันและอนาคต และพุทธปรัชญาในขอบเขตของธรรมชาติแห่งความจริงและการเข้าถึงความจริงนั้นทั้งความจริงสัมพัทธ์และความจริงอันติมะ ได้แก่ นิเวศธรรม กุศลมูล ไตรลักษณ์ ไตรสิกขา อริยสัจ ปฏิจจสมุปบาท/อิทัปปัจจยตา และสุญญตา เป็นต้น ตลอดจนการพัฒนาแนวพุทธจากนักคิดนักปราชญ์ไทย

เมื่อโจทย์การวิจัยและวัตถุประสงค์ในการวิจัยมีความชัดเจนแล้ว ผู้วิจัยจึงได้กำหนดวิธีวิทยาว่าด้วยการวิเคราะห์และสังเคราะห์ข้อมูลทั้งส่วนที่เป็นการออกแบบการวิจัยพื้นฐานและข้อค้นพบจากงานวิจัย โดยยึดกระบวนทัศน์ตีความ (interpretivist paradigm) ตามแนวพุทธปรัชญาเชิงบูรณาการศาสตร์เป็นกระบวนทัศน์หลัก ซึ่งมีความเชื่อในเรื่องภววิทยา ญาณวิทยา และวิธีวิทยา ว่า ความรู้/ความจริงเป็นสิ่งที่ถูกสร้างขึ้น มีได้หลากหลาย ขึ้นอยู่กับบริบท ผู้ทำการวิจัยกับผู้ถูกวิจัยมีปฏิสัมพันธ์ที่ดีต่อกัน และมีอิทธิพลต่อกันไม่ทางใดก็ทางหนึ่ง ความรู้/ความจริงเป็นสิ่งที่มนุษย์ต้องเรียนรู้ด้วยตนเอง ผู้อื่นเป็นเพียงผู้บอกทางเท่านั้น ตามความหมายนี้ ความรู้/ความจริงจึงเป็นไปในลักษณะเชิงประสบการณ์ (ปัจเจกตั้ง) และมีลักษณะเป็นสังขนิยมเชิงปฏิบัตินิยมหรือวิภังชวาท หมายความว่า ความรู้/ความจริงไม่ได้มีลักษณะเป็นหนึ่งหรือสองเท่านั้น แต่มีลักษณะเป็นหนึ่งหรือสองก็ได้ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับบริบทและเหตุปัจจัยที่เรียกว่า “ปัจเจกการ”

โดยนัยนี้ วิธีการวิเคราะห์และสังเคราะห์ข้อมูลดังกล่าว จึงเป็นการกำหนดสร้างความหมายเชิงประสบการณ์ทั้งของผู้วิจัยและกลุ่มตัวอย่างที่ถูกศึกษาจากงานวิจัยเชิงคุณภาพที่ได้ศึกษาวิจัยเกี่ยวกับแนวคิด บทบาท และการประยุกต์ใช้พุทธธรรมในการพัฒนาสังคมที่มีปริมาณงานวิจัยเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่อง โดยเฉพาะอย่างยิ่งหลังจากประเทศไทยได้ใช้กระบวนทัศน์ทุนนิยมเสรีประชาธิปไตยเป็นยุทธศาสตร์ในการพัฒนาประเทศ (โดยนัยตรงกันข้าม ก็คือ การหันหลังให้แก่กระบวนทัศน์พุทธปรัชญาที่เคยมีอิทธิพลต่อวิถีชีวิตไทย) ตั้งแต่ครั้งพุทธศตวรรษที่ผ่านมา (พ.ศ. 2500) แต่การเพิ่มขึ้นของจำนวนงานวิจัยเชิงคุณภาพเหล่านั้นกลับปรากฏว่า ไม่ได้ส่งผลให้สถานการณ์การปรับประยุกต์ใช้พุทธธรรมในการพัฒนาสังคมภายใต้องค์ความรู้ที่มีอยู่ดีขึ้น อีกทั้งปัญหาและความขัดแย้งยังมีอยู่มากมายและเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่องอีกด้วย

การวิเคราะห์และสังเคราะห์ข้อค้นพบจากงานวิจัยในลักษณะนี้ จึงเป็นความพยายามทำความเข้าใจความหมายที่ปรากฏอยู่ในงานวิจัยแต่ละเรื่องด้วยการตีความ เพื่อสรุปและสะท้อน

ปรากฏการณ์ทางสังคมผ่านข้อค้นพบจากงานวิจัยทั้งหมด (39 เรื่อง) ดังนั้น การวิเคราะห์และสังเคราะห์งานวิจัย จึงเป็นกระบวนการที่ดำเนินควบคู่ไปพร้อมกัน ตั้งแต่การออกแบบการวิจัยจากโจทย์การวิจัย วัตถุประสงค์ในการวิจัย แนวคิดทฤษฎีในการวิจัย วิธีการวิจัย และความถูกต้องตรงประเด็นและความเชื่อถือได้ของผลการวิจัย เพื่อประเมินคุณภาพและความน่าเชื่อถือของงานวิจัยแต่ละเรื่อง เพื่อตอบคำถามและวัตถุประสงค์ในการวิจัย ตลอดจนการนำผลการวิจัยไปสู่การเสนอแนะเชิงนโยบายและแผนต่อไป ซึ่งมีบทสรุปและข้อเสนอแนะ ดังต่อไปนี้

สรุปผลการวิจัย

จากการพิจารณาถึงวัตถุประสงค์ในการวิจัยการสำรวจและสังเคราะห์งานวิจัยทางสังคมศาสตร์ สังคมสงเคราะห์ศาสตร์และสวัสดิการสังคมด้านแนวคิด บทบาท และการประยุกต์ใช้พุทธธรรมในการพัฒนาสังคม ระหว่าง ปี พ.ศ. 2530-2550 พบว่า แม้ว่าสังคมไทยจะเป็นสังคมพุทธมาอย่างยาวนานนับได้เป็นพันปี แต่ทว่าแนวทางและยุทธศาสตร์การพัฒนาสังคมไม่ได้ดำเนินไปตามหลักของพุทธปรัชญา ทั้งด้านแนวคิด บทบาท และการประยุกต์ใช้พุทธธรรมยังคงแนวทางและยุทธศาสตร์การพัฒนาตามแนวทางสากล คือ การพัฒนามนุษย์นิยมเสรีประชาธิปไตย ที่ให้ความสำคัญแก่ระบบการพัฒนาที่วัดดู ที่บันทึกคุณภาพจิตใจของมนุษย์ จนดูเหมือนว่า มนุษย์มีโซ่มนุษย์อีกต่อไป เป็นระบบที่สังคมเริ่มมองเห็นแล้วว่า ไม่ได้สร้างความเจริญงอกงามให้แก่มวลมนุษย์อย่างแท้จริง และดูเหมือนว่าระบบการพัฒนาเช่นนี้ จะอยู่ตรงกันข้ามกับหลักการพัฒนาแนวพุทธปรัชญา

ด้วยแนวทางการพัฒนาบนระบบทุนนิยมเสรีประชาธิปไตยดังกล่าว ทำให้ผู้คนต้องประสบกับภาวะล้มละลายแทบทุกด้าน โดยเฉพาะอย่างยิ่งด้านจิตวิญญาณ คุณค่าทางจิตใจล่มสลาย วัฒนธรรมที่ดั่งามถูกกลืนกลาย ทุกคนต้องดิ้นรนเพื่อเอาตัวรอดภายใต้ค่านิยมวัตถุนิยมและภายใต้สถานการณ์ดังกล่าว จึงก่อให้เกิดปัญหาสังคม การเมือง เศรษฐกิจ และสิ่งแวดล้อม

ในขณะเดียวกัน การขาดการศึกษาในหลักคำสอนทางพุทธปรัชญาที่เป็นแก่นแท้เป็นสัจธรรม ถูกเคลือบด้วยพิธีกรรม ข้อปฏิบัติและความเชื่อที่มงายไร้เหตุผล ทั้ง ๆ ที่พุทธศาสนาประกาศคำสอนที่มีเหตุผล (โยนิโสมนสิการ) และมุ่งสอนให้แก่ปัญหาโดยขจัดสาเหตุของปัญหานั้น ๆ ตามหลักปฏิจักษุสัมปบาท อันเป็นหัวใจสำคัญของหลักพุทธปรัชญา หลักเกณฑ์ดังกล่าวกลับไม่มีความสำคัญในสายตาของผู้รับผิดชอบต่อการพัฒนาประเทศ ดังนั้น จึงทำให้เกิดสภาวะมีติดขัดทางปัญญา ด้วยการพัฒนาประเทศไปตามอำนาจแห่งตณหาอุปาทาน หรืออุปสงค์ที่มีอยู่อย่างไร้ขีดจำกัด จนก่อให้เกิดนานาสารพัดปัญหาขึ้นในสังคมไทย จนยากแก่การเยียวยารักษา

จากปรากฏการณ์ทางสังคมดังกล่าว สังคมไทยจำเป็นต้องมีงานวิจัยและกิจกรรมทางสังคมตามแนวพุทธปรัชญาอย่างต่อเนื่อง เพื่อกระตุ้นจิตสำนึกให้สังคมไทยได้ย้อนกลับมาสู่วิถีชีวิตที่เหมาะสมกับคนไทย ที่เป็นตัวตนอย่างแท้จริงของคนไทยและสังคมไทย แต่งานวิจัยและกิจกรรมทางสังคมที่เพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่องดังกล่าว กลับพบว่า ยังไม่สามารถสร้างจิตสำนึก แก้ไขปัญหา และพัฒนาตามแนวทางที่มุ่งหวังได้อย่างแท้จริง ยังพบเห็นปัญหาอยู่ทั่วไป ถึงแม้จะมีข้อมูลเชิงประจักษ์ในเรื่องการแก้ไขปัญหาและการพัฒนาสังคมบนฐานพุทธปรัชญาอยู่ชุดหนึ่งก็ตาม แต่ยังสามารถทำได้ในวงจำกัด ซึ่งสังคมไทยจะต้องมีฐานข้อมูลที่เพียงพอที่เกิดจากงานวิจัยและกิจกรรมทางสังคมอย่างต่อเนื่อง จึงจะสามารถนำพาสังคมหลุดพ้นจากความมืดบอดทางปัญญา และมุ่งไปสู่การพัฒนาตามแนวทางพุทธปรัชญาได้อย่างแท้จริง

จากข้อความข้างต้นแสดงให้เห็นถึงความสำคัญและประโยชน์ของการสำรวจสังเคราะห์งานวิจัยด้านแนวคิด บทบาท และการประยุกต์ใช้พุทธธรรมในการพัฒนาสังคม เพื่อสร้างองค์ความรู้ที่เป็นองค์รวมและรอบด้าน สามารถใช้เป็นฐานข้อมูลในการแก้ไขปัญหาและการพัฒนาสังคมไทยได้ อีกทั้งยังสามารถขับเคลื่อนให้กลายเป็นยุทธศาสตร์การพัฒนาทางเลือก (ทางเลือก) ทั้งในปัจจุบันและอนาคตได้เช่นเดียวกัน

จากการศึกษาสำรวจและสังเคราะห์งานวิจัยเชิงคุณภาพทางสังคมศาสตร์ สังคมสงเคราะห์ศาสตร์และสวัสดิการสังคมเกี่ยวกับแนวคิด บทบาท และการประยุกต์ใช้พุทธธรรมในการพัฒนาสังคมทั้ง 39 เรื่อง ตั้งแต่ ปี พ.ศ. 2530-2550 พบว่า งานวิจัยที่เน้นการวิจัยเอกสารส่วนใหญ่เป็นงานวิจัยในสาขาปรัชญา พุทธศาสตร์ สังคมสงเคราะห์ศาสตร์ และศาสนา เปรียบเทียบ ที่มุ่งศึกษาแนวคิดทฤษฎีทางพุทธปรัชญาหรืออุดมการณ์ว่ามีลักษณะอย่างไร เป็นประสบการณ์นิยมหรือไม่อย่างไร เป็นเสรีนิยมหรือสังคมนิยม และจะประยุกต์ใช้เป็นแนวทางการพัฒนาปัจเจก กลุ่มชน ชุมชน และสังคมได้อย่างไร เช่น ทฤษฎีความจริงในพุทธปรัชญาเถรวาท (ชาญณรงค์ บุญหนุน, 2540) การศึกษาเปรียบเทียบเศรษฐศาสตร์เชิงพุทธกับเศรษฐสิกขพอเพียงในสังคมไทย (พระมหาสง่า พลสงคราม, 2542) เป็นต้น

ส่วนงานวิจัยที่เน้นการวิจัยภาคสนามด้วยวิธีการต่าง ๆ ส่วนใหญ่ใช้แนวทางการสัมภาษณ์แบบเจาะลึก การสังเกตแบบมีส่วนร่วม การสนทนา และกรณีศึกษา หรือศึกษาเป็นกรณีศึกษาด้วยการสัมภาษณ์ การสังเกตแบบมีส่วนร่วม และการสนทนา โดยส่วนใหญ่เป็นงานวิจัยทางสังคมสงเคราะห์ศาสตร์และพุทธศาสนศึกษา ที่มุ่งศึกษาด้านบทบาทและการประยุกต์ใช้พุทธธรรมในการพัฒนาสังคม เช่น บทบาทพระสงฆ์ในการนำหลักธรรมมาใช้ทำกิจกรรมงานพัฒนาชุมชนเพื่อลด ละ เลิกอบายมุข บทบาทพระสงฆ์และการมีส่วนร่วมของประชาชนในการจัดการป่า รวมถึงการประยุกต์ใช้พุทธธรรมกับการทำกิจกรรมในชุมชน เพื่อสร้าง

ความเข้มแข็งแก่ชุมชนด้วยกระบวนการกลุ่ม ที่เรียกในทางสังคมสงเคราะห์ศาสตร์ว่า “การสังคมสงเคราะห์ชุมชน” ดังนั้น เมื่อรวมงานวิจัยเชิงคุณภาพทั้งสองส่วนที่ผ่านการคัดเลือกคุณภาพตามโจทย์การวิจัย/คำถามการวิจัยและวัตถุประสงค์ในการวิจัยแล้ว จึงได้งานวิจัยและรายงานการวิจัยรวมทั้งสิ้น 39 เรื่อง

จากงานวิจัยดังกล่าว ผู้วิจัยได้พิจารณาถึงคุณลักษณะของโจทย์การวิจัยที่คล้ายคลึงกัน ทำให้สามารถจำแนกงานวิจัยออกเป็น 4 ประเภท กล่าวคือ (1) แนวคิดทฤษฎีในชั้นพุทธปรัชญาหรืออุดมการณ์ในการพัฒนาปัจเจก กลุ่มชน ชุมชน และสังคม (2) แนวคิดและการประยุกต์ใช้แนวคิด (พุทธธรรม) ในการพัฒนาปัจเจก กลุ่มชน ชุมชน และสังคม (3) บทบาทของพุทธบริษัท (พระสงฆ์ อุบาสก อุบาสิกา) ในการพัฒนาปัจเจก กลุ่มชน ชุมชน และสังคม และ (4) การประยุกต์ใช้พุทธธรรมในการพัฒนาปัจเจก กลุ่มชน ชุมชน และสังคม

งานวิจัยส่วนใหญ่มุ่งให้ความสำคัญแก่การศึกษาเพื่อทำความเข้าใจหลักพุทธปรัชญาดั้งเดิมและการปรับประยุกต์ใช้ให้สมสมัย (อภาลิโก) ผ่านบทบาทของสื่อบุคคลสำคัญ ได้แก่ พระสงฆ์ อุบาสกและอุบาสิกา แต่ในงานวิจัยนี้ ผู้วิจัยมุ่งศึกษาถึงสื่อบุคคลสำคัญประเภทที่หนึ่งเป็นหลัก คือ พระสงฆ์ ในฐานะที่พระสงฆ์เป็นผู้ที่สังคมให้การยอมรับทั้งในเรื่องการศึกษาและการปฏิบัติตามหลักพุทธปรัชญา เป็นบุคคลที่มีใช้เป็นเพียงในอุดมคติ แต่เป็นผู้ที่สามารถนำพาสังคม โดยเฉพาะชุมชนชนบทห่างไกล ให้รอดพ้นจากวิกฤติทางสังคมและโอกาส ดังตัวอย่างพระสงฆ์ที่ปรากฏอยู่ทั่วไป เช่น พระเทพวิฑายาคม (หลวงพ่อคุณ ปริสุทฺโธ) พระราชาธรรมนิเทศ (พระพยอม กัลยาโณ) เป็นต้น ทั้งนี้ เพื่อนำเสนอองค์ความรู้บนฐานพุทธปรัชญาเชิงบูรณาการในการแก้ไขปัญหาและการพัฒนาสังคม เช่น การกำหนดวัตถุประสงค์เพื่อศึกษากระบวนการพัฒนาสังคมตามแนวคิดพุทธปรัชญาเชิงบูรณาการเป็นแนวคิดและยุทธศาสตร์การพัฒนาสังคมไทย หรือเพื่อขยายเชื่อมโยงหลักจริยธรรมในระดับบุคคล คือ คีล 5 ขึ้นสู่จริยธรรมทางสังคมหรือโครงสร้างสังคม ซึ่งจะนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างสังคมและกำหนดคุณลักษณะสังคมที่พึงปรารถนา หรือเพื่อศึกษาบทบาทและการประยุกต์ใช้พุทธธรรมของพระสงฆ์ในการทำกิจกรรมชุมชนเพื่อให้เกิดความเข้มแข็งพึ่งตนเองได้ เป็นต้น

เมื่อพิจารณางานวิจัยด้านแนวคิด บทบาท และการประยุกต์ใช้พุทธธรรมในการพัฒนาสังคมพบว่า มีงานวิจัยเป็นจำนวนมาก แต่กลับพบว่า มีงานวิจัยจำนวนไม่มากนักที่นักวิจัยได้ศึกษาวิจัยได้อย่างถึงแก่นที่แท้จริงของพุทธปรัชญา โดยเฉพาะแนวคิดทฤษฎีหรือกระบวนการทัศน์ที่เป็นภูมิหลังที่ส่งผลถึงแนวทางการพัฒนาสังคมตามบทบาทหน้าที่ของพระสงฆ์และพุทธบริษัท แต่อย่างไรก็ดี งานวิจัยที่สืบค้นได้ก็สามารถเป็นตัวแทน เพื่อแสดงถึงแนวคิดทฤษฎี รวมถึงบทบาทหน้าที่และการประยุกต์ใช้พุทธธรรมได้อย่างมีเหตุมีผล สามารถพัฒนาเป็นแนวทางปฏิบัติหรือ

ยุทธศาสตร์การพัฒนาระดับชาติไทยได้ในระดับหนึ่ง และเป็นการปลูกจิตสำนึกให้ประชาคมนักวิจัยหันมาให้ความสำคัญแก่การผลิตสร้างงานวิจัยที่มีคุณภาพเกิดประสิทธิผลในการนำไปสู่การเสนอแนะเชิงนโยบายและแผนต่อไป

การวิเคราะห์และสังเคราะห์ตีความในโครงสร้างงานวิจัยได้สะท้อนให้เห็นความสำคัญของการตั้งคำถามถึงคุณภาพของงานวิจัยและประโยชน์ที่เกิดขึ้นจากงานวิจัยนั้น ๆ กล่าวคือ คุณภาพของงานวิจัยเป็นผลจากองค์ประกอบของการออกแบบการวิจัยที่มีความถูกต้อง สอดคล้องและชัดเจนตลอดกระบวนการวิจัย ส่วนประโยชน์ที่เกิดขึ้นจากงานวิจัยเป็นผลจากข้อค้นพบของงานวิจัยนั้น ได้สร้างองค์ความรู้ใหม่ หรือเป็นการส่งเสริม สนับสนุนการดำเนินงานและการนำไปใช้ โดยสามารถสรุปปัญหาทางงานวิจัยด้านคุณภาพและประโยชน์ที่เกิดขึ้นได้ ดังนี้

คุณภาพของงานวิจัยกับการออกแบบการวิจัย: ความสัมพันธ์เชิงตรรกะทางการวิจัย

คุณภาพของงานวิจัยทางสังคมศาสตร์พิจารณาได้จากการออกแบบการวิจัย (research design) เป็นหลัก การออกแบบการวิจัยที่ดี จึงหมายถึงความชัดเจนในการกำหนดเป้าประสงค์ในการวิจัย การมีเจตย์/คำถามการวิจัยที่ชัดเจน มีกรอบแนวคิดและวิธีการวิจัยที่สอดคล้องกับเจตย์/คำถามและวัตถุประสงค์ในการวิจัย ที่จะส่งผลถึงคุณภาพของข้อค้นพบจากการวิจัยในที่สุด

ในการออกแบบการวิจัย หากนักวิจัยไม่มีความชัดเจนในเจตย์/คำถามการวิจัยของตน จะส่งผลถึงองค์ประกอบของการออกแบบการวิจัยอื่น ๆ ทั้งนี้ เพราะเจตย์/คำถามในการวิจัยจะทำหน้าที่เป็นตัวกลางที่เชื่อมโยงองค์ประกอบอื่น ๆ ทั้งหมด และขณะเดียวกันก็ทำหน้าที่ตอบสนองต่อส่วนอื่นด้วย องค์ประกอบอื่นจะเชื่อมโยงถึงกันได้ จะต้องอาศัยเจตย์หรือคำถามในการวิจัยตามนี้ คำถามในการวิจัยจึงเป็นเหมือนหัวใจของการออกแบบการวิจัยเชิงคุณภาพ (ชาย โพธิ์สิตา, 2550, น. 113)

ในงานวิจัยหลายเรื่องไม่มีคำถามในการวิจัย การที่ไม่มีคำถามในการวิจัยก็เป็นเช่นเดียวกับการขาดเป้าประสงค์ในการวิจัย เมื่อเป้าประสงค์ไม่มี ก็ทำให้ไม่ทราบที่นักวิจัยต้องการศึกษาอะไร เมื่อไม่รู้ว่าต้องการศึกษาอะไร ก็จะทำให้ไม่มีความชัดเจนทั้งในเรื่องวัตถุประสงค์ แนวคิดที่ใช้ในการวิจัย วิธีการวิจัย และผลการศึกษาในที่สุด ด้วยเหตุฉะนั้น ผู้รู้หลายท่านจึงได้บอกว่า คำถามในการวิจัยเป็นหัวใจขององค์ประกอบในการออกแบบการวิจัยเชิงคุณภาพ คำถามคือจุดเริ่มต้นที่ 1 ของการก้าวต่อไป เมื่อไม่เริ่มต้นจากที่ 1 การที่จะก้าวต่อไปเป็นที่ 2 เป็นเรื่องที่เป็นไปไม่ได้ อย่างน้อยก็ในแง่ของตรรกะ หรือว่านักวิจัยมีคำถามอยู่ในใจ แต่ไม่ได้แสดงให้เห็น

เห็นในกระบวนการวิจัย นั่นก็เท่ากับว่านักวิจัยละเลยความถูกต้องในงานวิจัยของตน ซึ่งจะทำให้คุณภาพของงานวิจัยของตนลดลงไปทั้งเชิงทฤษฎีและปฏิบัติ และส่งผลถึงประเด็นอื่น ๆ ในการวิจัยด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งวิธีการวิจัย (methods) จะมีผลกระทบในเรื่องของความชัดเจนว่า จะเก็บข้อมูลอย่างไร เก็บจากใคร จะวิเคราะห์และสังเคราะห์ตีความอย่างไร เป็นต้น

ทั้งนี้ ก็เพราะวิธีการวิจัยจะบอกถึงสิ่งที่เราจะลงมือทำจริง ๆ ในการวิจัย นั่นคือ เราจะใช้แนวการศึกษา (approach) และเทคนิคในการเก็บและการวิเคราะห์ข้อมูลอะไรบ้าง? เราจะมีวิธีบูรณาการข้อมูลที่รวบรวมมาโดยใช้เทคนิคการเก็บข้อมูลแบบต่าง ๆ ได้อย่างไร? และจะทำการสังเคราะห์ผลจากการวิเคราะห์ข้อมูลแบบต่าง ๆ ให้เข้ากันเป็นเนื้อเดียวได้อย่างไร? ส่วนนี้ของการออกแบบมีสิ่งที่ควรนำมาพิจารณา 4 ประการ คือ (1) ความสัมพันธ์ระหว่างการวิจัยของเรากับประชากรที่จะถูกวิจัย (2) การเลือกพื้นที่และประชากรที่เราจะศึกษา (3) วิธีการที่จะใช้ในการเก็บข้อมูล และ (4) วิธีการที่เราจะใช้ในการวิเคราะห์ข้อมูล

ตามความหมายนี้ วิธีการวิจัยจึงเปรียบเสมือนภาพต่อตัวที่สำคัญที่สุดในการวิจัยที่จะทำให้ผลการวิจัยที่ต้องการมีความถูกต้อง ชัดเจน สอดคล้องกับความเป็นจริงมากที่สุด ที่จะนำไปสู่การวางแผน การแก้ปัญหาและพัฒนาสังคมตามแนวทางพุทธบูรณาการศาสตร์และสหวิทยาการ เป็นเรื่องที่นักวิจัยทุกคนจะต้องตระหนักอยู่เสมอว่า ข้อมูลที่เราต้องการนั้นควรจะนำแนวทางการศึกษาด้วยวิธีใดมาศึกษาจึงจะบรรลุเป้าหมายตามเจตย์การวิจัย คำถามการวิจัย และวัตถุประสงค์ในการวิจัยได้

อนึ่ง ในการวิจัยทางสังคมศาสตร์ที่ศึกษาเกี่ยวกับมนุษย์และปรากฏการณ์ทางสังคม ยิ่งเป็นเรื่องยากที่นักวิจัยจะสามารถดำเนินการวิจัยตามแนวทางการวิจัยที่ตนเองเลือกมาใช้ได้ทั้งหมด เพราะมนุษย์และปรากฏการณ์ทางสังคมมีความเป็นพลวัตสูงและมีความเป็นอัตวิสัยสูงเช่นเดียวกัน ดังนั้น ในการวิจัยเชิงคุณภาพเกี่ยวกับมนุษย์และปรากฏการณ์ทางสังคม จึงถูกมองว่านักวิจัยคือเครื่องมือที่สำคัญที่สุดในการวิจัย เพราะนักวิจัยสามารถวิเคราะห์ สังเคราะห์ และตีความข้อมูลที่มีความเป็นพลวัตและความเป็นอัตวิสัยสูงได้มากกว่าเครื่องมืออื่น ๆ นั่นหมายความว่านักวิจัยจะต้องมีความเป็นพลวัตและความเป็นอัตวิสัยสูงเช่นเดียวกัน แต่เครื่องมืออื่น ๆ มีความเป็นพลวัตและความเป็นอัตวิสัยน้อย เพราะมีข้อจำกัดหลาย ๆ ด้าน เช่น บุคคล สถานที่ หรือสภาพแวดล้อมไม่เอื้ออำนวย เป็นต้น

ด้วยข้อจำกัดในการวิจัยเกี่ยวกับมนุษย์และปรากฏการณ์ทางสังคม นักวิจัยจึงต้องมีการคัดเลือกผู้มีส่วนร่วมในการวิจัย (research participants) ที่สามารถให้ข้อมูลที่เจาะจง มีอะไรที่นำศึกษาได้มาก เราเรียกคนเหล่านั้นว่า key informants/information-rich cases และเรียกการคัดเลือกในลักษณะนี้ว่า purposeful sampling หรือ การเลือกแบบยึดจุดมุ่งหมายของการศึกษา

แต่ปรากฏว่า ยังมีงานวิจัยจำนวนไม่น้อยที่คัดเลือกผู้มีส่วนร่วมในการวิจัยไม่ค่อยเหมาะสม เช่น งานวิจัยที่ศึกษาเกี่ยวกับการประยุกต์ใช้พุทธธรรมในการพัฒนาทรัพยากรบุคคลของบริษัทแห่งหนึ่ง แต่กลับพบว่า การประยุกต์ใช้พุทธธรรมของผู้มีส่วนร่วมในการวิจัยเป็นเพียงแค่เปลือกนอก ที่อิงอยู่กับกระแสเงินตราและกฎเกณฑ์ต่าง ๆ เช่น การกลัวถูกลงโทษ การถูกไล่ออกจากบริษัทที่ทำงาน เป็นต้น ไม่ได้เกิดจากจิตสำนึกทางพุทธธรรมแต่ประการใด

อย่างไรก็ตาม การที่นักวิจัยจะเก็บรวบรวมข้อมูลได้อย่างมีประสิทธิภาพนั้น มิใช่เพียงเลือกผู้มีส่วนร่วมในการวิจัยที่ดีเท่านั้น จะต้องมามีเครื่องมือที่ดีในการเก็บรวบรวมข้อมูลด้วย “การสัมภาษณ์” (interview) เป็นเครื่องมือที่นักวิจัยเชิงคุณภาพนิยมนำมาใช้ในการออกแบบการวิจัยเรื่องนั้น ๆ การสัมภาษณ์เป็นเทคนิควิธีการที่จะทำให้ให้นักวิจัยสามารถเข้าถึงและเก็บรวบรวมข้อมูลได้อย่างเฉพาะเจาะจงมากขึ้น การสัมภาษณ์จะใช้ได้อย่างมีประสิทธิภาพนักวิจัยจะต้องไม่มุ่งหวังว่า จะให้ผู้ถูกสัมภาษณ์ (ผู้มีส่วนร่วมในการวิจัย) ของตนเลือกตอบเฉพาะข้อมูลที่นักวิจัยคิดไว้ก่อนหรือสัมภาษณ์เพียงครั้งเดียว แต่ต้องการให้ผู้ถูกสัมภาษณ์แสดงความคิดเห็น ให้คำอธิบายรายละเอียดเกี่ยวกับความสำคัญของเรื่องและสถานการณ์ ตลอดจนความเชื่อในความหมายต่าง ๆ อย่างลึกซึ้งในแง่มุมหลากหลาย อันประกอบด้วยมุมมองเกี่ยวกับ “โลก” และ “ชีวิต” ข้อมูลจากการพูดคุยสนทนาซึ่งเป็นคำพูดของผู้ให้สัมภาษณ์ ผู้วิจัยได้เรียนรู้ถึงประสบการณ์ ความรู้สึกนึกคิด ความหวัง ของผู้ถูกสัมภาษณ์ได้ และมักใช้ควบคู่กับการสังเกต ด้วยการสังเกต กิริยาท่าทาง ภาษาท่าทาง สิ่งแวดล้อมต่าง ๆ ของผู้ถูกสัมภาษณ์ประกอบในการตีความหมาย และ (วิเคราะห์ สังเคราะห์) อธิบายถึงปรากฏการณ์ต่าง ๆ ได้ อันเป็นวัตถุประสงค์สำคัญในการได้ ข้อมูลในการศึกษาครั้งนี้ ไม่ว่าจะการสัมภาษณ์นั้นจะเป็นทางการหรือไม่ก็ตาม

ดังนั้น การเข้าถึงและคุณภาพของข้อมูลการสัมภาษณ์ จึงขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์ของการเผชิญหน้าระหว่างบุคคลสองคน (หรือมากกว่านั้น) มีกระบวนการสนทนาโต้ตอบกัน ด้วยเหตุนี้ องค์ประกอบของการสนทนา (สัมภาษณ์) จึงขึ้นอยู่กับปฏิกริยาของทั้งสองฝ่ายในการพูดคุย ถามตอบ เปิดเผย บอกเล่าเรื่องต่าง ๆ รู้จักเรียนรู้ถึงความรู้สึก ความหวัง ประสบการณ์ชีวิตและโลก ของกันและกัน โดยความหมายนี้ การสัมภาษณ์จะได้ผลสูงสุด นักวิจัยจะต้องมีแนวทางการสัมภาษณ์ที่เรียกว่า “การจัดฉาก” (dramaturgical model) เข้ามาช่วยด้วยการจัดเตรียม บทสัมภาษณ์ ฉาก ผู้ให้สัมภาษณ์ (รวมทั้งนักสัมภาษณ์/นักวิจัย) การจัดสถานที่ ตัวนักวิจัย รวมทั้งการนำผลการวิจัยไปใช้ประโยชน์ทั้งทางทฤษฎีและปฏิบัติ และรายละเอียดปลีกย่อยอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องเพื่อให้การสัมภาษณ์นั้นมีความเป็นพลวัต (dynamic) ทั้งตัวนักวิจัยและผู้มีส่วนร่วมในการวิจัย ทั้งนี้ก็เพื่อให้เกิดความยืดหยุ่นให้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้ ไม่มีรูปแบบตายตัวว่า ถูก-ผิด เพราะไม่มีมาตรฐานตายตัวว่าผู้มีส่วนร่วมในการวิจัยนี้ ๆ จะต้องทำอย่างไร

โดยทำนองนี้จึงย้อนมาสู่ตัวนักวิจัยที่จะต้องฝึกฝนให้เชี่ยวชาญที่สุดในการใช้เครื่องมือวิจัยไม่ว่าจะเป็นการสังเกต หรือการสัมภาษณ์ก็ตาม เพื่อให้เครื่องมือที่นั้น ๆ เดินไปด้วยกันอย่างมีคุณภาพ ฉะนั้น จึงมีผู้รู้เปรียบเทียบการสังเกตว่า “walk a mile in my shoes” และการสัมภาษณ์ว่า “walk a mile in my head” นั่นคือ ทั้งสองวิธีจะใช้เวลาและทำควบคู่กันไปจึงจะได้ข้อมูลที่สมบูรณ์ (นิตา ชูโต, 2551, น. 161-187) เท่านั้นยังไม่พอ นักวิจัยจะต้องทำการสังเกตและจดบันทึกในขณะที่สัมภาษณ์ด้วย รวมถึงการบันทึกเทป การถ่ายภาพ เพื่อใช้ตรวจสอบความถูกต้องของข้อมูลในภายหลัง ทั้งนี้ เพราะการมีวิธีการในการเก็บข้อมูลที่หลากหลายจะช่วยให้ได้ข้อมูลที่เข้มข้น ลุ่มลึก มีความน่าเชื่อถือทั้งภายในและภายนอก (เครื่องมือและการใช้เครื่องมือ) ดังที่ ศิริพร จิรวัดณ์กุล (2552, น. 149) กล่าวไว้ว่า

ในการดำเนินงานวิจัยเชิงคุณภาพเรื่องหนึ่ง ๆ นั้น นักวิจัยจะเลือกใช้วิธีการเก็บข้อมูลหลายวิธีให้เหมาะสมกับประเด็น ลักษณะข้อมูล ผู้ให้ข้อมูล และเนื่องจากวิธีการเก็บข้อมูลเชิงคุณภาพแต่ละวิธีต่างมีจุดอ่อน ดังนั้น นักวิจัยเชิงคุณภาพส่วนใหญ่จึงใช้ทุกวิธีเพื่อกำจัดจุดอ่อนและเสริมจุดแข็ง ทั้งนี้ เพื่อให้ได้ข้อมูลที่หลากหลาย อุ่มตัว และที่สำคัญที่สุด คือ ตัวนักวิจัย เนื่องจากเครื่องมือเก็บข้อมูลเชิงคุณภาพ คือ ตัวนักวิจัย โดยมีบริบทและปรากฏการณ์ที่ศึกษาเป็นแหล่งข้อมูล อย่างไรก็ตาม งานวิจัยที่ใช้เทคนิควิธีการเก็บข้อมูลที่หลากหลาย จะช่วยให้นักวิจัยได้ข้อมูลที่หลากหลายแง่มุมก็จริง ถึงกระนั้น ข้อค้นพบจากงานวิจัยบางส่วนกลับพบว่า ผลการศึกษายังเป็นเสี้ยวส่วนของข้อค้นพบจากวิธีการต่าง ๆ เพราะขาดการบูรณาการกันที่จะเชื่อมโยงไปสู่ภาพรวมของปัญหาได้ และการศึกษาด้วยวิธีการที่หลากหลายมิใช่เพียงทำให้นักวิจัยทราบถึงปัญหาที่เกิดขึ้นในส่วนต่าง ๆ เท่านั้น แต่วิธีการที่หลากหลายยังจะช่วยสะท้อนปัญหาจากมุมมองการศึกษาที่แตกต่างกัน แล้วนำไปสู่การวิเคราะห์แก้ไขปัญหาและการพัฒนาได้ในที่สุด ซึ่งการศึกษาด้วยวิธีการเดียวเป็นเรื่องยากที่จะทำให้สำเร็จได้

ในขณะเดียวกัน นักวิจัยต้องตรวจสอบด้วยตนเองว่า ข้อมูลที่ได้มาและกำลังทำการวิเคราะห์ เพื่อให้ได้ข้อค้นพบที่ต้องการเพื่อตอบโจทย์/คำถามและวัตถุประสงค์ในการวิจัยของตนว่า มีความสอดคล้องกับข้อมูลที่ได้มาหรือไม่ และในการวิเคราะห์แปรผลนักวิจัยจะต้องมีการอ้างอิงฐานข้อมูลจากภาคสนามด้วย ไม่ว่าจะเป็นบทสัมภาษณ์หรือ ภาพประกอบ หรือข้อสังเกตเชิงทฤษฎีที่นักวิจัยจดบันทึกได้มาจากภาคสนาม ไม่ใช่วิเคราะห์ไปโดยไม่มีข้อมูลหลักฐานอ้างอิง ถ้าเป็นเช่นนั้น แสดงว่า ข้อมูลที่นักวิจัยวิเคราะห์แปรผลออกมานั้นมีความ

ผิดพลาด เลื่อนลอย เป็นการนั่งเทียนเขียน ซึ่งจะส่งผลกระทบต่อปัญหาการวิจัย เพราะไม่สามารถตอบคำถามและวัตถุประสงค์ในการวิจัยได้

แต่งงานวิจัยบางส่วนได้แสดงให้เห็นถึงความไม่ชัดเจนในกระบวนการดังกล่าว เพราะนักวิจัยได้วิเคราะห์ สังเคราะห์ผล แล้วนำเอาบทสัมภาษณ์ของผู้ถูกสัมภาษณ์มาประกอบการวิเคราะห์ของตน ยังเป็นการวิเคราะห์ที่กระต่อนกระแท่น ยังไม่รวมเป็นเนื้อเดียวกันเท่าที่ควร ถึงแม้จะมีการกล่าวอ้างบทสัมภาษณ์หลายคนก็ตาม แต่ข้อความที่นักวิจัยยกมาประกอบการวิเคราะห์เป็นคำพูดของนักวิจัยเอง ไม่ใช่คำพูดของผู้ถูกสัมภาษณ์ ซึ่งในความเป็นจริงอาจจะไม่ใช่คำพูดของผู้ถูกสัมภาษณ์ก็ได้ ซึ่งในความเป็นจริงบทสัมภาษณ์ที่นักวิจัยยกมาประกอบควรจะเป็นบทสัมภาษณ์ที่ผู้ถูกสัมภาษณ์พูดจริง ๆ โดยที่นักวิจัยไม่ต้องไปสรุปคำพูดเหล่านั้น เพราะเหตุว่า การพูดสรุปแบบนั้นนักวิจัยจะต้องทำตามระเบียบวิธีการวิจัยอยู่แล้ว เพียงแต่ว่า ในการวิเคราะห์ผลการวิจัยนักวิจัยยกคำพูดผู้ถูกสัมภาษณ์มาประกอบเพื่อให้มีน้ำหนักมากขึ้น เพื่อให้มีความน่าเชื่อถือเพิ่มขึ้น

จากการวิเคราะห์ข้อมูลที่ยื่นอยู่บนความถูกต้อง จะนำไปสู่ข้อสรุปที่มีเหตุผลและสอดคล้องกับโจทย์/คำถามและวัตถุประสงค์ในการวิจัย ที่ประกอบด้วยองค์ประกอบ 2 ประการ กล่าวคือ (1) ความถูกต้องตรงประเด็นภายใน (เช่น คุณภาพข้อมูล วิธีการได้มาซึ่งข้อมูล กระบวนการวิเคราะห์ข้อมูล) และ (2) ความถูกต้องตรงประเด็นภายนอก (เช่น ได้รับการยืนยันความถูกต้องจากนักวิจัยคนอื่น/กลุ่มตัวอย่างในการวิจัย มีการนำผลการศึกษาไปใช้ในกรณีอื่น ๆ ได้) นอกจากนี้ ผลสรุปที่ดีจะต้องคำนึงถึงความถูกต้องตรงประเด็นอย่างน้อย 4 ประการ (Maxwell, 1996; Seale, 1999, อ้างถึงใน ชาย โพลีลีตา, 2550, น. 137-138) คือ (1) ความถูกต้องตรงประเด็นในการพรรณนา (2) ความถูกต้องตรงประเด็นในการตีความข้อมูล (3) ความถูกต้องตรงประเด็นทางทฤษฎี และ (4) ความถูกต้องตรงประเด็นในการนำผลไปใช้ได้กับที่อื่น เวลาอื่น (สามัญการ) รวมทั้งสิ่งที่จะคุกคามหรือเป็นอุปสรรคต่อความถูกต้องตรงประเด็นทั้ง 4 ประการนี้ด้วย ไม่ว่าจะเป็นความไม่สมบูรณ์ของข้อมูล การยึดติดในกรอบความคิดในการวิจัยมากเกินไป แทนที่จะยึดความคิดเห็นของผู้ให้ข้อมูลเป็นสำคัญ การใช้ทฤษฎีไม่ตรงกับข้อกำหนดของทฤษฎีนั้น ๆ และ/หรือการเลือกตัวอย่างในการวิจัยไม่เหมาะสมกับวัตถุประสงค์ในการวิจัย

จากคำถาม/วัตถุประสงค์การวิจัยและการตัดสินใจใช้วิธีวิทยาการวิจัย ได้นำไปสู่ผลสรุปตามแนวทางพุทธปรัชญาที่ทำให้มองว่ามีความสอดคล้องกัน ก็คือ ในพุทธปรัชญาเงื่อนไขความจริงของข้อความหนึ่ง (เรื่องหนึ่ง/ประเด็นหนึ่ง) โดยสาระสำคัญขึ้นอยู่กับ “ภาษา” ที่ใช้แสดงข้อความนั้น (ชัดไม่ชัดขึ้นอยู่กับภาษาที่ใช้ ไม่ใช่ความจริง) สิ่งนี้ทำให้พุทธปรัชญาสัมพันธ์กันกับทั้งทฤษฎีความจริงแบบสมนัยและแบบสหนัย สำหรับเกณฑ์ตัดสินความจริงตามบาลี (พระไตรปิฎก)

ผลเชิงปฏิบัติหรือเหตุผลเชิงปฏิบัติเป็นสิ่งที่พุทธปรัชญาเรียกร้องโดยตรง (เชื่อมั่น) แต่ไม่ชัดเจนว่า ความสอดคล้องได้รับการเรียกร้องโดยตรงด้วย นอกจากนี้ ยังมีสิ่งหนึ่งในพุทธปรัชญาเถรวาทที่ทำให้พุทธปรัชญาอยู่ในแนวเดียวกันกับทฤษฎีความจริงแบบปฏิบัตินิยมมากกว่าทฤษฎีอื่น ๆ ก็คือ ท่าทีแบบปวิวรรตนิยมที่มีต่อความจริง (มีเกณฑ์ตัดสินความจริงอย่างนี้)

อย่างไรก็ดี ผลสรุปที่ดีนักวิจัยจะต้องสามารถอภิปรายผลได้อย่างครอบคลุม สอดคล้องกับโจทย์/คำถามและวัตถุประสงค์ในการวิจัยของตน มีการเชื่อมโยงผลการวิจัยกับ ทฤษฎีหรืองานวิจัยในอดีต รวมทั้งมีการหาข้อมูลเพิ่มเติมเพื่อชี้แจงความเป็นไปได้ของผลการวิจัย นั้นด้วย เช่น งานวิจัยที่นักวิจัยได้ชี้ให้เห็นถึงบทบาทพระสงฆ์ที่สอดคล้องกับสถานการณ์ทางสังคม ที่เปลี่ยนแปลงไป ถึงแม้จะถูกตั้งคำถามเชิงคัดค้านก็ตาม ด้วยการสะท้อนให้เห็นถึงความสำคัญของ พระสงฆ์ต่อชุมชนชนบท ในการที่ส่งเสริมให้ชุมชนเกิดการเรียนรู้ การออม และการจัดตั้งกลุ่ม สัจจะสะสมทรัพย์ จนสามารถแก้ไขปัญหาความยากจนและพึ่งตนเองได้ในหลาย ๆ ด้าน โดย อาศัยทุนทางสังคมของสมาชิกในชุมชนอันนำไปสู่การพัฒนาชุมชนที่เข้มแข็งและยั่งยืน

โดยมิตินี้ นักวิจัยได้แสดงให้เห็นว่า พระสงฆ์ยุคใหม่จะต้องปรับเปลี่ยนบทบาทของตนใหม่จากแบบเดิมมาสู่แบบใหม่ เช่น บทบาทของพระสงฆ์กลุ่มหนึ่งกำลังทำอยู่ ไม่ว่าจะเป็นการ ปลุกจิตสำนึกชุมชน ให้การเรียนรู้และแก้ปัญหาด้วยตนเอง การส่งเสริมคุณธรรมที่เห็นเป็นรูปธรรม ให้คำแนะนำได้เมื่อชุมชนมีปัญหา โดยการก่อตั้งกลุ่มสัจจะสะสมทรัพย์สร้างทุนชุมชนเพื่อแก้ไข ปัญหาความยากจนในชุมชนชนบทอันเป็นบ่อเกิดของปัญหานานัปการ ถือเป็น การแก้ปัญหาสังคม และการสร้างชุมชนให้เข้มแข็งต่อไปทั้งทางเศรษฐกิจและจิตใจ หนึ่ง ถือว่าเป็นการจุดประกายให้ ความหวังแก่ชุมชนที่ไม่มีทางออก ได้อาศัยการทำงานตามบทบาทพระสงฆ์ด้วยจิตสำนึกที่ร่วมกับ ชุมชน พื้นฟูภูมิปัญญาท้องถิ่นอันเป็นจิตวิญญาณและวัฒนธรรมของชุมชนดั้งเดิมกลับคืนมา นำ หลักพุทธธรรมกลับคืนสู่ชุมชน คือ ความพอเพียง (สันโดษ) และการพึ่งตนเองกลับคืนสู่จิตใจของ ประชาชนและขยายเป็นระดับประเทศให้ได้

ผลการสังเคราะห์งานวิจัย เรื่อง “การสังเคราะห์องค์ความรู้เกี่ยวกับแนวคิด บทบาท และการประยุกต์ใช้พุทธธรรมในการพัฒนาสังคม: วิถีวิทยาการวิจัยอภิमानเชิงคุณภาพ” ในครั้งนี้ ถึงแม้จะบ่งชี้และสะท้อนให้เห็นปัญหาของคุณภาพงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการออกแบบการวิจัยได้ ระดับหนึ่ง แต่ถือว่าเป็นมิติหนึ่งของความพยายามของนักวิจัย/ผู้วิจัยที่จะสะท้อนมุมมองผ่าน กระบวนทัศน์พุทธปรัชญาเชิงบูรณาการ ที่ประชาคมนักวิจัยควรให้ความสนใจและหันมา ดำเนินการในฐานะที่พุทธศาสนาเป็นศาสนาคู่กับสังคมไทยมานาน แต่อย่างไรก็ตาม ยังปรากฏ งานวิจัยเชิงคุณภาพที่มีการออกแบบการวิจัยที่น่าเชื่อถือ ส่งผลให้ข้อค้นพบจากงานวิจัยเหล่านี้

สามารถนำมาวิเคราะห์และสังเคราะห์ข้อค้นพบที่เป็นประโยชน์ต่อการสร้างองค์ความรู้และการพัฒนาสังคมไทยได้อย่างมีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น

ประโยชน์ที่เกิดขึ้นจากการสังเคราะห์ข้อค้นพบจากงานวิจัย: ทฤษฎีและการปฏิบัติ

ความสำคัญของการพิจารณาถึงประโยชน์จากงานวิจัย เป็นความตระหนักถึงคุณค่าของงานวิจัยในการสร้างองค์ความรู้ใหม่ และองค์ความรู้ที่ยังไม่ได้ใช้ประโยชน์ในทันที แต่เป็นการบุกเบิกองค์ความรู้ที่เป็นพื้นฐานการใช้ประโยชน์ในอนาคต หรือการวิจัยที่มีจุดมุ่งหมายเพื่อส่งเสริมและสนับสนุนการดำเนินงานหรือแก้ไขปัญหาที่กำลังประสบอยู่ ผลที่ได้จากการวิจัยจะสามารถนำไปประยุกต์ใช้ในการปฏิบัติงานได้

งานวิจัยเกี่ยวกับแนวคิด บทบาท และการประยุกต์ใช้พุทธธรรมในการพัฒนาสังคม ในครั้งนี้ ส่วนใหญ่เป็นการวิจัยเพื่อทำความเข้าใจในหลักพุทธปรัชญาที่มีต่อชีวิตและสังคม รวมทั้งการวิจัยเพื่อนำเสนอบทบาทหน้าที่ของพระสงฆ์นักพัฒนาด้วยการประยุกต์ใช้พุทธธรรมให้สอดคล้องกับสถานการณ์ทางสังคม ที่นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงทางสังคมทั้งระดับจุลภาคและมหภาค ทำให้สังคมต้องหันมาให้ความสำคัญต่อการพัฒนาตามแนวพุทธปรัชญาเชิงบูรณาการที่สังคมได้ห่างเหินมานาน ทั้งในระดับแนวคิดและการปฏิบัติ ที่มีสาเหตุมาจากกระบวนการพัฒนาแยกส่วนบนฐานการพัฒนาระบบทุนนิยมเสรีประชาธิปไตย ผลการศึกษาสรุปได้ ดังนี้

การแก้ไขปัญหาและการพัฒนาสังคมที่อยู่บนพื้นฐานของพุทธศาสนา นักวิจัยหรือผู้ที่มีส่วนร่วมจะต้องสามารถบูรณาการแนวคิดทางพุทธปรัชญาและศาสตร์สาขาต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง เช่น รัฐศาสตร์ เศรษฐศาสตร์ สังคมสงเคราะห์ศาสตร์หรือสวัสดิการสังคม ให้เป็นองค์ความรู้ที่เป็นหนึ่งเดียวในการปฏิบัติ ซึ่งในที่นี้ผู้วิจัยจะเรียกว่า “พุทธบูรณาการศาสตร์” จึงจะประสบความสำเร็จตามความประสงค์ได้ทั้งในระดับปัจเจก กลุ่มชน ชุมชน และสังคมส่วนรวม

การอิงอยู่กับหลักพุทธปรัชญาหรือหลักการทั่ว ๆ ไปเพียงหนึ่งเดียว เป็นการยากยิ่งที่จะแก้ไขปัญหาและการพัฒนาได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งปัญหาทางการเมืองและเศรษฐกิจ เพราะสองเรื่องนี้เกี่ยวข้องกับหลายส่วนของชีวิตทางสังคม ในเรื่องนี้มีผลการวิจัยในอดีตหลายเรื่องเพื่อยืนยันปัญหาและการพัฒนาดังกล่าว รวมทั้งมีการนำเสนอแนวคิด ยุทธศาสตร์ เพื่อหาทางออกร่วมกัน จนนำไปสู่ความสำเร็จได้ในระดับหนึ่ง ซึ่งสามารถจำแนกข้อค้นพบออกเป็น 4 ประเด็นหลัก คือ (1) แนวคิดพุทธปรัชญา: ความเข้าใจหลักการพัฒนาสังคม การเมือง เศรษฐกิจ และสิ่งแวดล้อม (2) บทบาทพระสงฆ์: ความคาดหวังของสังคมโลกาภิวัตน์ (3) การประยุกต์ใช้พุทธธรรม

ในการพัฒนาสังคม: จากแนวคิดสู่การปฏิบัติ และ (4) การเปลี่ยนแปลงทางสังคม: เป้าหมายการพัฒนาเชิงพุทธปรัชญา

ข้อค้นพบจากงานวิจัยเกี่ยวกับแนวคิดพุทธปรัชญานำไปสู่ข้อสรุปที่ว่า พุทธปรัชญาเป็นสังคมนิยมเชิงปฏิบัตินิยม ซึ่งดูจะคล้ายคลึงกับปรัชญาสังคมนิยมและปฏิบัตินิยม (Realism and Pragmatism) แต่พุทธปรัชญาไม่ได้มีแนวคิดและการปฏิบัติในแนวสังคมนิยมและปฏิบัตินิยมอย่างลงตัว หากมีแนวคิดและการปฏิบัติเป็นอัตลักษณ์ของตนเอง หรือที่เรียกว่า “สังคมนิยมเชิงปฏิบัตินิยม/ทฤษฎีความจริงแบบวิภาษวาท” ที่ตระหนักถึงความสำคัญของการค้นหาความจริง แม้ความจริงจะดูเหมือนอยู่ไกลเกินที่มนุษย์จะสามารถบรรลุได้ แต่พุทธปรัชญาที่ตระหนักว่า ด้วยวิธีการแสวงหาความจริงแบบอาศัยประสบการณ์เชิงปฏิบัติ ในที่สุดก็จะค้นพบความจริง (การพัฒนาไปสู่ความจริงทั้งกาย-วาจา-ใจ) การให้เหตุผลเชิงปฏิบัติจึงเป็นการเปิดกว้างให้ทุกอย่างได้ถูกทดสอบและตัดสินด้วยประสบการณ์ของปัจเจก (กลุ่ม ชุมชน สังคม) ด้วยตระหนักว่า การยืนยันอย่างเด็ดขาดลงไปอย่างใดอย่างหนึ่งนั้นอาจผิดพลาดได้ อันจะนำไปสู่การพัฒนา (หรือที่เรียกทางพุทธปรัชญาว่า “ประโยชน์”) ด้านต่าง ๆ ทั้งด้านสังคม การเมือง เศรษฐกิจ และสิ่งแวดล้อม

จากข้อค้นพบของงานวิจัยได้ชี้ให้เห็นว่า จุดเริ่มต้นของระบบการพัฒนาโครงสร้างส่วนต่าง ๆ ทางสังคม ทั้งโครงสร้างส่วนบน ส่วนล่าง และโครงสร้างส่วนลึกจะอยู่ที่ “ปัญหาหรือจุดบกพร่องของระบบ” แล้วหาทางออกเพื่อระบบเหล่านั้น แนวทางเลือกหนึ่งของทางออก ก็คือคำสอนทางพุทธปรัชญาที่ว่าด้วยระบบการพัฒนาการเมือง เศรษฐกิจ และสิ่งแวดล้อม

ข้อค้นพบจากงานวิจัยที่ศึกษาระดับแนวคิดพุทธปรัชญา ที่นักวิจัยเสนอทางออกจากระบบที่มีปัญหาว่า จะต้องเริ่มที่โครงสร้างส่วนลึกของมนุษย์และสังคมที่เกี่ยวข้องกับระบบการเมือง เศรษฐกิจ และสิ่งแวดล้อม และต้องมองให้ลึกลงไปถึงระบบความสัมพันธ์ของสรรพสิ่งหรือเรียกในทางพุทธปรัชญาว่า “ระบบปฏิจจุสมุปบาท” ที่แสดงให้เห็นถึงความเกิดขึ้น ดำรงอยู่ ความหมดไปของปัญหาระบบต่าง ๆ หรือแสดงให้เห็นถึงสาเหตุ ผล และวิธีการแก้ปัญหาของระบบทั้งหลายโดยอาศัยหลักอริยสัจ เมื่อมนุษย์และสังคมมองเห็นรากเหง้าของปัญหาระบบตามพุทธปรัชญาเช่นนี้แล้ว พุทธปรัชญาจึงได้เสนอทางออกจากระบบที่มีปัญหาเหล่านั้น

โดยนักวิจัยเรียกแนวทางการพัฒนานี้ว่า “ปธานสังฆาร” หรือ หลักแห่งความเพียรสร้างสรรค์ ในโครงสร้างของระบบการเมือง เศรษฐกิจ และสิ่งแวดล้อมแบบบูรณาการว่า จะต้องคำนวนถึง “ต้นทุนทางสังคม” (social cost) โดยเฉพาะอย่างยิ่งหลักพุทธปรัชญา ซึ่งได้รับผลกระทบอย่างวิกฤตจากปัญหาสังคมด้านการเมือง เศรษฐกิจ และสิ่งแวดล้อม รวมทั้งต้นทุนค่าเสียโอกาส (opportunity cost) ที่เกิดขึ้นเนื่องจากการสูญเสียโอกาสในการพัฒนาสังคมการเมือง เศรษฐกิจ และสิ่งแวดล้อม ที่ควรที่จะพัฒนาไปในลักษณะที่สมดุล ตลอดจนความเสื่อม

ทรมานของสภาพจิตใจ (spiritual cost) ของคนในสังคมไทยที่อยู่ในภาวะนำวิกฤตจนทำให้ขาดศีลธรรมประจำใจ สูญเสียความมั่งคั่งด้านจิตใจจนแทบไม่มี “มนุษยภาพ” หลงเหลืออยู่ ต้นทุนการสูญเสียดังกล่าวไม่สามารถวัดเป็นตัวเลขได้ด้วยเทคนิคเชิงปริมาณ หากแต่ต้องหยุดคิดพิจารณาด้วยปัญญา (โยนิโสมนสิการ) แล้วหาทางแก้ไขให้ทันที่ด้วยหลักพุทธปรัชญาเชิงบูรณาการที่เรียกว่า “หลักปัจเจกสัมปทา” ดังกล่าวแล้วนั้น

จากทิศทางการพัฒนาตามแนวพุทธปรัชญาเชิงบูรณาการดังกล่าว นำไปสู่ยุทธศาสตร์การพัฒนา 8 ด้าน กล่าวคือ ญาณวิทยาเชิงพุทธที่จะต้องก้าวไปให้ถึงทั้งระดับโลกียะและโลกุตระ สถาบันครอบครัวจะต้องเป็นฐานทางสติปัญญาและศีลธรรม/จริยธรรมของชาติ ระบบการศึกษาของชาติจะต้องพัฒนาให้ถึงมิติทั้งทางกาย สังคม จิต และปัญญา องค์การต่าง ๆ จะต้องมีการเรียนรู้อย่างต่อเนื่อง สื่อมวลชนจะต้องมีศีลธรรม/จริยธรรม เสนอสิ่งที่ให้สติปัญญาแก่คนในชาติ ระบบการศึกษาวิจัยจะต้องมีการพัฒนาอย่างต่อเนื่อง นโยบายและแผนจะต้องมีความชัดเจน และยุทธศาสตร์ที่สำคัญที่สุด ก็คือ การจัดการเพื่อความเข้มแข็งทางปัญญา อย่างไรก็ตาม เมื่อก้าวโดยสรุปโครงสร้างสังคมจะต้องมีการควบคุมด้วยระบบศีลธรรม/จริยธรรมตั้งแต่ระดับปัจเจกจนถึงสังคมส่วนรวม หรือการยกจริยธรรมพื้นฐานขึ้นสู่จริยธรรมทางสังคม กล่าวคือ คีล 5

ดังนั้น ทางออกเบื้องต้นของปัญหาการพัฒนาจึงอยู่ที่สถาบันศาสนา หากกล่าวให้เฉพาะเจาะจงลงไปเห็นจะได้แก่ “พระสงฆ์/สถาบันสงฆ์” ที่ได้รับการยอมรับว่าเป็นผู้นำการเปลี่ยนแปลงและพัฒนาทางจิตวิญญาณ เพราะปฏิบัติที่พระสงฆ์แสดงออกต่อสายตาของสังคมเป็นผู้ดำรงไว้ซึ่งสิ่งดีงามทั้งปวงทั้งกาย วาจา ใจ เพื่อที่พระสงฆ์/สถาบันสงฆ์จะเป็นสื่อกลางในการเชื่อมรัฐกับราษฎร์เข้าด้วยกันอย่างกลมกลืน โดยจะเปลี่ยนการกำกับและการบังคับให้เป็นความร่วมมือ และจะเป็นเครื่องมือควบคุมสังคม เพื่อคานแรงกดดันทางการเปลี่ยนแปลงของระบบต่าง ๆ ในโครงสร้างสังคม (ส่วนบน ส่วนล่าง ส่วนเล็ก)

หากจะกล่าวให้เฉพาะเจาะจงแล้ว ปัญหาสังคมปัจจุบันทั้งทางการเมือง เศรษฐกิจ และสิ่งแวดล้อม ล้วนเป็นปัญหาที่เกิดมาจากตัวมนุษย์ จึงต้องเริ่มพัฒนาที่ตัวมนุษย์ เพื่อปรับเปลี่ยนจิตสำนึกให้เกิดพฤติกรรมที่ดีงาม ซึ่งการปรับเปลี่ยนจิตสำนึกหรือพฤติกรรมต้องอาศัย “ศรัทธา” เป็นพื้นฐาน ทั้งนี้เนื่องจากศรัทธาเป็นสิ่งที่มิมีประโยชน์มากในระยะเริ่มต้นของกระบวนการเปลี่ยนแปลงและพัฒนาพฤติกรรมมนุษย์ แล้วจะถูกแทนที่ด้วยปัญญาในที่สุดด้วยกระบวนการพัฒนาดังกล่าว โดยแนวทางนี้ ผู้ที่มีบุคลิกลักษณะเป็นผู้นำที่ประชาชนทุกระดับให้ความศรัทธาและการยอมรับนับถือ ก็คือ “พระสงฆ์” ดังนั้น บทบาทของพระสงฆ์ จึงจำแนกออกเป็นด้านต่าง ๆ ได้แก่ (1) บทบาทด้านการเมืองในอดีตและปัจจุบัน: หน้าที่ตามพุทธบัญญัติ

จริงหรือ? (2) บทบาทด้านการพัฒนาชุมชน: ความหวังและทางออก และ (3) บทบาทด้านการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม: พุทธนิเวศวิทยาด้านการควบคุมทางสังคม

อย่างไรก็ตาม การที่พระสงฆ์จะประยุกต์หลักธรรมให้เห็นเป็นรูปธรรมตามบทบาทได้นั้น พระสงฆ์จะต้องมีหลักการในการดำเนินงานเชิงบูรณาการ ดังข้อค้นพบจากงานวิจัยที่แสดงให้เห็นว่า พระสงฆ์ส่วนใหญ่มีหลักในการทำงานไม่แตกต่างกันนัก แต่มีเป้าหมายในทิศทางเดียวกัน คือ การเน้นการพัฒนาด้านจิตใจของผู้คนเป็นหลัก โดยสรุปมีหลักการดังต่อไปนี้ คือ (1) การปลูกฝังธรรมะในจิตใจ เพื่อให้ปรับเปลี่ยนทัศนคติในการดำเนินชีวิตเสียใหม่ เช่น หลักอิทัปปัจจยตา (2) การเคารพธรรมชาติและการรักษาความสมดุลของธรรมชาติ เช่น การบวชป่า การทอดผ้าป่าต้นไม้ เพื่อให้ผู้คนมองเห็นความสัมพันธ์เชิงเกื้อกูลระหว่างชีวิตกับธรรมชาติ (3) การพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจและการเดินทางสายกลาง คือ การกินอยู่แต่พอดี ซึ่งจะทำให้ชีวิตมีสันติสุข (มัตตัญญูตาและสมชิวิตา) (4) การรักษาระเบียบวินัยและการมีมนุษยสัมพันธ์ ที่อยู่บนพื้นฐานของศีล 5 และพรหมวิหารธรรม (5) การประสานงานกันระหว่างบ้าน วัด โรงเรียน (บวร) ซึ่งจะนำไปสู่การประสานกันทั้ง 3 ด้าน ทั้งทางกาย วาจา ใจ (6) การสร้างความเข้าใจในบทบาทพระสงฆ์นักพัฒนา ซึ่งผู้คนที่ไปยังมีความเคลือบแคลงสงสัยว่า เหมาะสมกับสมณสาธูปและกิจของสงฆ์หรือไม่ (7) การให้สิ่งตอบแทน หมายถึง การเอาสิ่งที่ไม่ดีออกไปแล้วเอาสิ่งที่ดีมาตอบแทน (8) การให้รางวัลแก่ผู้ประพฤติดีปฏิบัติชอบตามครรลองคลองธรรม ด้วยการยกย่องเชิดชูเกียรติและวัตถุสิ่งของ และ (9) การติดตามประเมินผล จะติดตามงานอย่างไรใกล้ชิดและต่อเนื่อง เมื่อพบเห็นปัญหา ก็จะศึกษาดูว่า มีเหตุปัจจัยอะไรที่ทำให้งานนั้นไม่บรรลุผล มีเหตุปัจจัยอะไรที่ทำให้คนไม่พัฒนา แล้วค่อยศึกษาหาแนวทางแก้ไข จากหลักการเหล่านี้ได้ทำให้ผู้คนเกิดจิตสำนึกเพื่อจะพัฒนาตนเองและชุมชนให้เกิดความเข้มแข็งพึ่งตนเองได้

ดังนั้น เมื่อพระสงฆ์รู้ว่า ผู้คน/ชุมชนเกิดจิตสำนึกพร้อม จึงนำลงสู่ภาคปฏิบัติทางสังคม ด้วยวิธีการประยุกต์ใช้พุทธธรรมที่หลากหลาย ซึ่งจะนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงและพัฒนาบนฐานพุทธปรัชญาเชิงบูรณาการศาสตร์ แต่ผลการวิจัยเน้นให้เห็นถึงวิธีการแก้ปัญหาด้านความเป็นอยู่และสันติสุขของชุมชนเป็นสำคัญ กล่าวคือ พระสงฆ์ได้มีวิธีการประยุกต์หลักธรรมที่เน้นการมีส่วนร่วมของประชาชนผ่านกิจกรรมกลุ่มเพื่อการพัฒนาใน 3 ด้าน คือ (1) ด้านมนุษย์ (2) ด้านสังคมและเศรษฐกิจ และ (3) ด้านสิ่งแวดล้อม ด้วยวิธีการดังต่อไปนี้ คือ (1) การฝึกอบรม เช่น การปฏิบัติสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน ทั้งภายในวัดและนอกวัด โดยเฉพาะอย่างยิ่งนอกวัด ซึ่งถือว่าการเผยแพร่ธรรมเชิงรุก และการเข้าค่ายจริยธรรม เช่น ค่ายพุทธบุตร กิจกรรมส่วนนี้เน้นที่เยาวชนเป็นหลัก ใช้เวลาไม่มากเพียง 3-5 วัน หรืออย่างมากก็ไม่เกิน 1 เดือน (2) การส่งเสริมการรวมกลุ่ม ด้วยกระบวนการกลุ่มที่หลากหลาย เช่น การบวชสามเณรภาคฤดูร้อน การบวช

ซึ่งพราหมณ์ หรืออาจจะเป็นกลุ่มสังฆะสมถ์พหุ กลุ่มเกษตรเพื่อธรรมชาติ กลุ่มเด็กใจวิเศษ เป็นต้น (3) การใช้พิธีกรรม กล่าวคือ พระสงฆ์จะเป็นผู้นำในการทำพิธี อาจจะเป็นพิธีกรรมทางศาสนาโดยตรงหรือพิธีกรรมอื่น ๆ ที่ใช้หลักศาสนาเป็นตัวเชื่อม เช่น กิจกรรมการเดินธรรมาศตรา เพื่อทะเลสาบสงขลา การบวชป่า การปลูกป่า ซึ่งเป็นกิจกรรมที่เข้ากับรูปแบบวิถีชีวิตของผู้คนอยู่แต่เดิม คือ ความเชื่อเรื่องผีป่า ผีน้ำ และ (4) การรณรงค์ หมายถึง พระสงฆ์จะมีการเทศน์สั่งสอนเพื่อให้สติแก่พุทธศาสนิกชนเพื่อให้ลด ละ เลิกอบายมุขและสิ่งไม่ดีต่าง ๆ ที่บั่นทอนชีวิตให้ตกต่ำ พร้อมทั้งให้ตั้งอยู่ในคุณธรรมจริยธรรม เช่น ศีล 5 ซึ่งก็คือ การรณรงค์ให้สมาทานตั้งมั่นอยู่ในหลักละชั่ว ประพฤติดี ทำจิตใจให้ผ่องใสนั่นเอง

นอกจากนี้ เมื่อกำหนดถึงความสำเร็จของบทบาทดังกล่าว มีผลการวิจัยหลายเรื่องที่ยืนยันให้เห็นผลเชิงประจักษ์ว่า มีความเกี่ยวข้องกับปัจจัยหลายด้านทั้งปัจจัยภายใน (คุณสมบัติส่วนตัว) และปัจจัยภายนอก (บุคคลากร ทรัพยากร หรือการมีส่วนร่วม เป็นต้น) กล่าวคือ (1) การเข้ากับคน (2) การเข้ากับงาน และ (3) การเข้ากับแผน นอกจากนี้ ปัจจัยที่ถือว่ามีความสำคัญยิ่งในทางวิธีวิทยาการพัฒนาชุมชน ก็คือ พระสงฆ์จะต้องคำนึงถึงวิธีการเชิงบูรณาการในการพัฒนา โดยจะต้องมีการประยุกต์หลักพุทธธรรมให้สอดคล้องกับวัฒนธรรมท้องถิ่น มีการประสานงานระหว่างองค์กร และการไม่มีผลประโยชน์ส่วนตน ที่ถือว่าเป็นความเสียหายอย่างยิ่งในงานพัฒนา พร้อมกันนี้นักวิจัยยังชี้ให้เห็นถึงปัญหาและอุปสรรคที่สำคัญของพระสงฆ์นักพัฒนาที่ส่งผลถึงความสำเร็จหรือล้มเหลว ก็คือ การไม่มีบุคลากรที่จะสานต่องานทั้งในปัจจุบันและอนาคต หรือการขาดองค์กรที่จะสนับสนุนงานพัฒนาชุมชนให้ดำเนินไปได้ในอนาคต

อย่างไรก็ดี จากความสำเร็จหรือล้มเหลวของงานพัฒนาชุมชนในลักษณะที่ผ่านมาได้นำไปสู่ข้อค้นพบจากงานวิจัยที่เสนอแนะว่า จะต้องคำนึงถึงปัจจัยอะไรบ้าง และพระสงฆ์ควรจะมีบทบาทต่อการพัฒนาสังคมไทยในอนาคตอย่างไร เพื่อให้สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงของสังคม ในฐานะที่พระสงฆ์เป็นทั้งความหวังและทางออกของชุมชนและสังคมทั้งที่เป็นมาในอดีตจนถึงปัจจุบันและจะเป็นไปในอนาคต ในประเด็นนี้ พระสงฆ์ยุคใหม่จึงควรมีบทบาทและปรับเปลี่ยนบทบาทใน 3 ด้าน กล่าวคือ (1) บทบาทต่อตนเอง (2) บทบาทต่อองค์กร (วัด) และ (3) บทบาทต่อสังคม หรือจะต้องมีบทบาทเป็นผู้นำการเปลี่ยนแปลงอย่างน้อย 6 ประการ คือ จะต้องเป็นนักค้นคว้าวิจัยอยู่เสมอ เป็นนักการศึกษา ทำหน้าที่เป็นที่ปรึกษาในเรื่องราวต่าง ๆ เป็นผู้อำนวยการความสะอาดแก่ชุมชน เป็นนักรวมกลุ่ม (กิจกรรมกลุ่ม) และเป็นผู้มีระบบการบริหารจัดการที่ดี

จากบทบาทและการประยุกต์ใช้พุทธธรรมในการพัฒนาสังคม ได้นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงทางสังคม หรือเรียกในทางสังคมวิทยาว่า “การควบคุมทางสังคมบนฐานพุทธปรัชญาเชิงบูรณาการ” 4 ระดับ กล่าวคือ ระดับบุคคล ระดับกลุ่มชน ระดับชุมชน และระดับสังคม หรือแยก

เป็นประเภทใหญ่ ๆ 2 ระดับ คือ บุคคลและสังคม ดังผลการศึกษาชี้ให้เห็นว่า การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในระดับบุคคลนั้น (พิจารณาผลที่เกิดจากกลุ่มสังคมจะสะสมทรัพย์เป็นตัวอย่าง) สามารถทำให้บุคคลเกิดการเรียนรู้ใน 8 ด้าน คือ การบัญชี การวางแผนการใช้จ่ายเงิน พัฒนาระบบคิด การตรงต่อเวลา การเข้าแถวส่งเงิน การเตรียมเงินมาพอดี การเขียนสมุดมาเอง และการลด ละ เลิกอบายมุขจากการเปลี่ยนแปลงนี้ได้นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงในระดับชุมชน (สังคม) ทั้งด้านสังคม เศรษฐกิจ และสิ่งแวดล้อม โดยทำให้ชุมชนเกิดมีกองทุนหมุนเวียนภายในหมู่บ้าน ครอบครัวมีความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น พี่งตนเองได้ในระดับหนึ่ง มีความสามัคคีกันมากขึ้น มีกองทุนสวัสดิการเป็นของชุมชนรวมทั้งทำให้ระบบนิเวศของชุมชนดีขึ้น ด้วยการร่วมกันจัดขยะมูลฝอยที่กระจายอยู่ตามที่ต่าง ๆ ขยะที่สามารถนำกลับมาใช้ใหม่ได้ก็เก็บรวบรวมกันเพื่อนำไปขาย นำเงินมาจัดเป็นกองทุนสวัสดิการชุมชนต่อไป

อย่างไรก็ตาม ผลจากการเปลี่ยนแปลงที่สร้างความพึงพอใจแก่ทุกฝ่ายนี้ ก็ยังมีปัญหาและอุปสรรคที่ทำให้การดำเนินงานได้ผลไม่เป็นที่น่าพอใจเช่นกัน กล่าวคือ ความเห็นไม่ตรงกัน ขาดความร่วมมือ ผลประโยชน์ทับซ้อน จิตใจไม่พัฒนาของคน ดังที่ ภัทรพร สิริกาญจน (2535, น. 82) กล่าวไว้ว่า “อุปสรรคที่ขัดขวางความเจริญก้าวหน้าในงานพัฒนาดังกล่าวที่เด่นชัดได้แก่ ความไม่เข้าใจและไม่ไว้วางใจซึ่งกันและกัน การไม่มีส่วนร่วมอย่างจริงจัง อิทธิพลของระบบทุนนิยม และจิตใจอันไม่พัฒนาของผู้เกี่ยวข้อง” สำหรับแนวทางในแก้ปัญหาและอุปสรรคดังกล่าวแนวทางเลือกหนึ่งของผู้วิจัยมองว่าน่าจะใช้ได้ผล ก็คือ พระสงฆ์จะต้องเริ่มแก้ที่ตัวบุคคลก่อน ด้วยการมีนโยบายและแผนงานที่ชัดเจนในการดำเนินการ ต่อจากนั้นจึงโน้มน้าวผู้มีส่วนเกี่ยวข้องเข้ามาร่วมปรึกษาหารือกันเพื่อนำไปสู่การปฏิบัติ และต้องอาศัยการปฏิบัติจริงของพระสงฆ์ ไม่มีผลประโยชน์ส่วนตน อดทนอดกลั้นต่อปัญหาและอุปสรรคต่าง ๆ และพร้อมที่จะดำเนินการแก้ไขอย่างไม่ทอดถอย ด้วยการประยุกต์ใช้พุทธธรรมอย่างมีสติและมีกิจกรรมอันหลากหลายในการพัฒนา จึงจะประสบผลสำเร็จได้

นอกจากนี้ ประเด็นด้านจริยธรรมก็เป็นอีกเหตุผลหนึ่งที่จะทำให้ นักวิจัยได้ตระหนักถึงคุณประโยชน์จากงานวิจัย ด้วยว่างานวิจัยบางส่วนที่ศึกษาเพียงแค่คัดลอกหรือตัดปะความคิดของคนอื่นที่ได้ศึกษาปัญหาเดียวกันหรือใกล้เคียงกัน แล้วสรุปเป็นข้อค้นพบของตนขึ้นมาใหม่หรือที่เรียกว่า การโจรกรรมวิชาการ (plagiarism) โดยมีได้คำนึงถึงการบูรณาการข้อมูลที่น่ามาใช้อย่างที่ควรจะเป็น การศึกษาวิจัยในลักษณะเช่นนี้จำเป็นอย่างยิ่งที่นักวิจัยจะต้องหันกลับมาให้ความสำคัญและทบทวนกระบวนการในการศึกษาวิจัยครั้งใหม่ เพื่อเป็นการสร้างองค์ความรู้ที่มีประสิทธิภาพและสามารถนำไปใช้ประโยชน์ได้จริง ที่มีใช้เพียงการผลิตซ้ำความรู้เดิม ซึ่งไม่ก่อให้เกิดประโยชน์ใด ๆ ในการใช้วิธีการวิจัยอภิमानเชิงคุณภาพและการวิจัยประเภทอื่น

การอ้างอิงแหล่งที่มาของข้อมูล การใช้ข้อมูลล่าหลังไม่เหมาะสมกับสถานการณ์ที่ศึกษา แม้จะเป็นส่วนย่อยของกระบวนการวิจัย แต่ก็ถือว่ามีความสำคัญต่อการศึกษาวิจัยที่ส่งผลต่อความน่าเชื่อถือและข้อค้นพบของงานวิจัย ไม่เพียงแต่เป็นการให้เกียรติแก่คนอื่นที่เป็นเจ้าของข้อมูลที่น่ามาอ้างอิงเท่านั้น แต่ยังสามารถทำให้นักวิจัยพิจารณาคัดเลือกผลงานวิจัยที่สอดคล้องกับโจทย์/คำถามและวัตถุประสงค์ในการวิจัยของตนได้มากที่สุดอีกด้วย เพราะกระบวนการดังกล่าวเป็นจุดเริ่มต้นของการคัดเลือกองค์ความรู้ที่มีคุณภาพ เพื่อนำมาอ้างอิงผลการวิจัยหรือทดสอบสมมติฐานการวิจัยของตน และทำให้ข้อค้นพบจากงานวิจัยของตนมีความน่าเชื่อถือ อันสืบเนื่องมาจากผลงานทางวิชาการที่น่ามาอ้างอิงมีความน่าเชื่อถือ มีความทันสมัยนั่นเอง นอกจากนี้ ข้อค้นพบจากงานวิจัยของตนยังสามารถนำไปประยุกต์ใช้เพื่อแก้ปัญหาและพัฒนาสังคมได้อย่างมีประสิทธิภาพ สอดคล้องกับสถานการณ์ทางสังคมอีกด้วย

ประเด็นในการพิจารณาเรื่องจริยธรรมและจรรยาบรรณในการวิจัยมีรายละเอียดปลีกย่อยค่อนข้างมาก ตามแต่องค์กร สถาบันนั้น ๆ จะได้พิจารณากำหนดขึ้น เพื่อให้บุคลากรของตนได้ยึดถือปฏิบัติ แต่โดยทั่วไปจะมีหลักการกว้าง ๆ ว่า (1) ผู้ถูกวิจัยต้องได้รับการบอกกล่าวและให้ความยินยอมโดยสมัครใจ (2) นักวิจัยต้องรักษาความลับ ความเป็นส่วนตัว และการปิดบังชื่อของผู้ถูกวิจัย (3) การวิจัยต้องไม่ก่อให้เกิดความเดือดร้อนทางร่างกายและจิตใจของผู้ถูกวิจัย และ (4) ผลการวิจัยควรให้ผลดีต่อสังคม

ในปัจจุบัน เรื่องจริยธรรมและจรรยาบรรณเป็นประเด็นที่มีความสำคัญมากขึ้น เนื่องจากประชาชนทั่วไปมีความตระหนักในเรื่องสิทธิมากขึ้น ในวงการวิจัยจึงถือเป็นข้อปฏิบัติว่าการวิจัยที่จะได้รับอนุมัติให้ดำเนินการได้ จะต้องผ่านการพิจารณาประเด็นด้านจริยธรรมจากคณะกรรมการที่เกี่ยวข้องก่อน

อย่างไรก็ตาม ประเด็นเรื่องจริยธรรมและจรรยาบรรณในการวิจัยเชิงคุณภาพ แม้จะไม่ใช่จุดมุ่งหมายหรือข้อค้นพบหลักของการวิจัยตามหลักวิธีวิทยาการวิจัย แต่ก็มีความสำคัญไม่น้อยไปกว่าเรื่องความถูกต้องและความน่าเชื่อถือของผลการวิจัยและการนำไปใช้ประโยชน์เลย ดังนั้น นักวิจัยเชิงคุณภาพจึงต้องคำนึงถึงและให้ความสำคัญตั้งแต่จุดเริ่มต้นจนถึงจุดสุดท้ายของการวิจัย โดยเฉพาะอย่างยิ่งเรื่องคำถามในการวิจัยที่จะให้ผลการศึกษาที่สอดคล้อง ถูกต้องเหมาะสมกับจริยธรรมและจรรยาบรรณในการวิจัย อย่างที่ Steinar Kvale (1996, pp. 119-120, อ้างถึงใน ชาย โพธิสิตา, 2550, น. 418) กล่าวไว้ว่า “ประโยชน์ของการวิจัยคืออะไร การขอความยินยอมก่อนทำการเก็บข้อมูลต้องทำอย่างไร ความลับของผู้ให้ข้อมูลควรเปิดเผยหรืออำพรางจึงจะสอดคล้องกับกฎหมาย การป้องกันผลกระทบที่อาจมีต่อผู้ให้ข้อมูล จุดยืนทางบทบาทของนักวิจัยคืออะไร” ซึ่งแนวคำถามทั้งหมดที่กล่าวมาอาจจะเริ่มต้นที่ตัวนักวิจัย หรือกลุ่มผู้มีส่วนร่วม

ในการวิจัย และ/หรือกลุ่มทุนผู้ให้การสนับสนุนในการวิจัยก็ได้ ฉะนั้น นักวิจัยจึงต้องตระหนักและสังวรระวังอยู่เสมอ ตลอดเวลาที่ยังอยู่ในฐานะผู้สร้างและผู้เสริมงานวิจัยอภิมานเชิงคุณภาพ

ข้อค้นพบจากการสังเคราะห์งานวิจัยทั้ง 39 เรื่อง สะท้อนให้เห็นความสำคัญขององค์ความรู้เชิงบูรณาการบนฐานพุทธปรัชญา ตั้งแต่กระบวนการในการออกแบบการวิจัย (research design) จนกระทั่งถึงข้อค้นพบจากงานวิจัยซึ่งเป็นผลสืบเนื่องมาจากการออกแบบการวิจัย จากข้อค้นพบที่จะนำไปใช้ประโยชน์ทั้งเชิงทฤษฎีและปฏิบัติ ทำให้ผู้วิจัยมีความตระหนักอย่างหนึ่งว่า แม้งานวิจัยบางเรื่องอาจจะยังไม่มีคุณภาพเพียงพอด้านการออกแบบการวิจัย ซึ่งแน่นอนว่าจะนำไปสู่การตั้งคำถามเรื่องความน่าเชื่อถือของผลการวิจัย แต่ผู้วิจัยเชื่อว่า งานวิจัยทุกเรื่องย่อมยังประโยชน์ให้สำเร็จต่อนักวิจัย ต่อการเรียนรู้เรื่องวิธีการวิจัย และต่อสังคมอย่างเป็นระบบ และยิ่งไปกว่านั้น ก็คือ งานวิจัยเรื่องนั้น ๆ จะเป็นแรงบันดาลใจส่งต่อให้มีการแสวงหาความรู้/คำตอบต่อไปได้เช่นกัน

อย่างไรก็ตาม การวิจัยทุกประเภทจัดว่า เป็นกระบวนการการศึกษาที่มีผลกระทบทั้งด้านบวก-ลบต่อหลายกลุ่ม ทั้งต่อนักวิจัย หน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับนักวิจัย ต่อสังคม และต่อกระบวนการวิจัยเองอย่างกว้างขวางในยุคโลกาภิวัตน์ ดังนั้น นักวิจัยจึงไม่ควรละเลยและควรตระหนักอยู่เสมอถึงความสำคัญของการวิจัยและการออกแบบการวิจัยให้มีความน่าเชื่อถือ ซึ่งจะเป็นที่มาขององค์ความรู้ที่น่าเชื่อถือและใช้ประโยชน์ได้อย่างมีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น ให้สมกับหลักพุทธปรัชญาที่ว่า อกาลิโก/สมสมัย-ใช้ได้เสมอ

ข้อเสนอแนะจากการวิจัย

ทิศทางการวิจัยในอนาคต

การสำรวจสังเคราะห์งานวิจัยเกี่ยวกับแนวคิด บทบาท และการประยุกต์ใช้พุทธธรรมในการพัฒนาสังคม ยังคงมีความสำคัญและจำเป็นสำหรับสังคมไทยอยู่เสมอ เป็นโจทย์ใหญ่สำหรับการวิจัยที่ต้องการคำตอบ เนื่องจากงานวิจัยแนวท่างนี้ยังมีความต้องการการวิจัยที่มีคุณภาพ และสามารถสนองความต้องการของสังคมได้อย่างเป็นระบบ สอดคล้องกับสถานการณ์ทางสังคม ทั้งด้านการเมือง เศรษฐกิจ และด้านอื่น ๆ ที่เชื่อมโยงกัน

จากสถานการณ์สังคมปัจจุบันที่เกิดความรุนแรงขึ้นมากมาย ตั้งแต่หน่วยที่เล็กที่สุดของสังคมไปจนถึงโครงสร้างสังคมส่วนบน ซึ่งเรื่องใหญ่ที่สุดแต่ไม่ใช่สำคัญที่สุด ก็คือ ปัญหาความรุนแรงทางการเมืองและเศรษฐกิจที่เชื่อมโยงกันเป็นลูกโซ่ และทุกคนก็มองเห็นว่า มีเหตุ

ปัจจัยมาจากอะไร แต่ไม่สามารถนำเอาภูมิปัญญาที่มีอยู่มาแก้ไขสถานการณ์ดังกล่าวได้ จนทำให้สังคมส่วนรวมได้รับความกระทบกระเทือน สถาบันต่าง ๆ ทางสังคมทำหน้าที่ตนเองไม่ได้ถนัด ส่งผลถึงเสถียรภาพทางสังคมอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้

จากปัญหาใหญ่ทั้งสอง ทุกคนต้องหันมาให้ความสำคัญแก่องค์ความรู้หรือภูมิปัญญาพุทธ ที่ถือว่าเป็นต้นทุนทางสังคมไทยอันทรงคุณค่าและมหาศาลมาอย่างยาวนาน ให้กลับมามีความสำคัญและเป็นที่ต้องการของสังคมไทย มีคุณูปการต่อวิถีชีวิตของทั้งปัจเจก กลุ่ม ชุมชน และสังคม เพื่อให้เกิดสองสิ่งไปในทิศทางเดียวกัน กล่าวคือ การแก้ไขปัญหาและการพัฒนาสังคม

ตามแนวทางนี้ การวิจัยทั้งเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพจะต้องเน้นการวิจัยและพัฒนาอย่างมีส่วนร่วม (PAR) ด้วยว่าการวิจัยแนวทางนี้จะทำให้เกิดประโยชน์ทั้งเชิงทฤษฎีและปฏิบัติ กล่าวคือ องค์ความรู้ทางพุทธปรัชญา เป็นองค์ความรู้ที่ต้องการทดลองปฏิบัติ ทนต่อการปฏิบัติ และทนต่อผลของการปฏิบัติ เป็นอัตลักษณ์เฉพาะตัวของพุทธปรัชญา หรือที่เรียกตามหลักธรรมคุณว่า “สนุทิสฺสึโก อกาลิโก เอหิปสฺสึโก โอปนยิโก ปจฺจตฺตํ เวทิตพฺโพ วิญญูหิ”

จากประเด็นดังกล่าว ทำให้นักวิจัยต้องตระหนักถึงคุณภาพของการออกแบบการวิจัย (research design) ทั้งระบบ ทั้งการวิจัยเชิงสำรวจ เชิงทดลอง เชิงชาติพันธุ์วรรณา เชิง การศึกษาเฉพาะกรณี และ ฯลฯ ด้วยการตระหนักถึงความชัดเจน สอดคล้อง และถูกต้องตามหลักวิธีวิทยา ญาณวิทยาและภววิทยาตามลำดับ หรือความชัดเจนในการกำหนดเป้าประสงค์การวิจัย ความสอดคล้องระหว่างโจทย์/คำถาม วัตถุประสงค์ แนวคิดทฤษฎี วิธีการวิจัย และความถูกต้องตรงประเด็นของผลการวิจัย หรือความถูกต้องของระเบียบวิธีวิจัยนั่นเอง

การออกแบบการวิจัยที่ดี นำไปสู่ข้อค้นพบจากงานวิจัยที่มีคุณภาพ ซึ่งจะเป็นประโยชน์ต่อแนวทางปฏิบัติส่วนรวม ไม่เฉพาะนักวิจัยเท่านั้น แต่รวมถึงผู้ต้องการองค์ความรู้ทางพุทธปรัชญาที่มีบทบาทต่อทั้งแนวคิดและการปฏิบัติด้วย ดังนั้น นักวิจัยจะต้องให้ความสำคัญแก่คุณภาพของงานวิจัยและการนำไปประยุกต์ใช้ในภายหลังด้วย ประเด็นดังกล่าวไม่ได้เป็นเพียงบทบาทนักวิจัยในฐานะนักวิจัยความรู้เท่านั้น แต่ยังหมายถึงผู้ใช้ประโยชน์จากงานวิจัยด้วย ที่ต้องให้ความสำคัญแก่องค์ความรู้และการนำไปปรับประยุกต์ใช้ให้เกิดประโยชน์ให้มากที่สุด ให้สอดคล้องกับสถานการณ์ทางสังคมปัจจุบันที่ต้องการงานวิจัยใหม่ บนฐานความรู้เดิมที่ศึกษาวิจัยมาแล้ว อันอาจเป็นทิศทางในการแก้ไขปัญหาได้เช่นเดียวกัน และที่สำคัญยังเป็นการลดต้นทุนการผลิตได้อีกด้วย

ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

ในฐานะที่สังคมไทยเป็นสังคมพุทธ ทั้งภาครัฐและเอกชนควรมีการร่วมมือกันส่งเสริมและเผยแพร่นโยบายกระบวนการสร้างความรู้ (การวิจัย) คู่คุณธรรมทุกชั้นตอนทุกระดับ ทั้งนี้เพื่อให้สังคมได้ตระหนักถึงความสำคัญของการนำความรู้ที่ได้รับจากการฝึกอบรมทั้งในระบบโรงเรียน-มหาวิทยาลัย และนอกระบบไปใช้ให้เกิดประโยชน์สูงสุดทั้งต่อตนเองและสังคมส่วนรวม ไม่นำความรู้ที่มีอยู่ไปใช้เพื่อทำลายสังคม อย่างที่เห็นและเป็นอยู่ในปัจจุบัน เช่น นักการเมืองก็มุ่งทำงานทางการเมืองเพื่อผลประโยชน์ของตัวเองและพวกพ้อง นักธุรกิจก็ทำงานทางการค้าโดยไม่คำนึงถึงคุณธรรมจริยธรรมทางธุรกิจ เป็นต้น ซึ่งเหตุปัจจัยเหล่านี้ได้สร้างความเสียหายให้แก่ประเทศชาติอย่างมากมาย โดยเฉพาะอย่างยิ่งความสูญเสียมนุษยภาพ ที่แสดงให้เห็นว่า มนุษย์แตกต่างจากสัตว์ทั่ว ๆ ไปอย่างไร

โดยอาศัยเหตุปัจจัยเหล่านี้ หน่วยงานรัฐบาล เป็นต้นว่า กระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงการพัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์ และหน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับการสังคมสงเคราะห์และสวัสดิการสังคมทั้งปวง ต้องหันมาให้ความสำคัญอย่างเร่งด่วนในการจัดการการวิจัยความรู้ทั้งเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพ เพื่อใช้เป็นฐานข้อมูลในการทำความเข้าใจและแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นทั้งต่อปัจเจก กลุ่ม ชุมชน และสังคมส่วนรวม อันจะนำไปสู่การพัฒนาประเทศอย่างยั่งยืนตามแนวทางพุทธศาสตร์ อาจจะเรียกว่า “สังคมวิถีพุทธ” โดยจัดเป็นวาระแห่งชาติที่รัฐจะต้องดำเนินการอย่างเร่งด่วนทั้งในระยะสั้นและระยะยาว ซึ่งส่วนหนึ่งก็ได้มีการดำเนินการมาบ้างแล้ว แต่ยังขาดข้อมูลในการที่จะส่งเสริมและเผยแพร่ให้สังคมได้รับทราบและนำไปปฏิบัติอย่างได้ผลในวงกว้าง

พร้อมกันนี้ การศึกษาวิจัยยังถือว่าเป็นยุทธศาสตร์สำคัญของการพัฒนาประเทศบนฐานความรู้ที่มีประสิทธิภาพ ดังนั้น สถาบันการศึกษาโดยเฉพาะอย่างยิ่งอุดมศึกษาจะต้องให้ความสำคัญแก่กระบวนการวิจัยทุกชั้นตอน เริ่มตั้งแต่การออกแบบการวิจัยจนถึงการนำผลการวิจัยไปใช้ในสถานการณ์จริง และไม่ควรให้ความสำคัญเพียงแค่การทำวิจัยเพื่อให้ผ่านขั้นตอนตามกระบวนการการศึกษาเท่านั้น เพราะไม่เพียงแต่จะเป็นการบ่มเพาะวิธีคิดที่ฉาบฉวยในการวิเคราะห์ปัญหา ซึ่งจะติดตันนักวิจัยไปกับการทำงานอื่น ๆ ในสังคมเท่านั้น ยังเป็นการส่งเสริมให้มีการผลิตความรู้ที่ไม่ก่อให้เกิดประโยชน์ต่อการศึกษาหรือปัญหาสังคมที่เกิดขึ้นได้

จากแนวทางนี้สถาบันการศึกษาควรกำหนดหลักสูตรการศึกษาเพื่อการวิเคราะห์และสังเคราะห์องค์ความรู้อย่างเป็นระบบจากงานวิจัยให้กว้างขวางในทุกสาขาวิชา ไม่เพียงจะเป็น

ประโยชน์ทั้งในปัจจุบันและอนาคตเท่านั้น ยังจะช่วยให้นักศึกษาหรือนักวิจัยสามารถทบทวนกระบวนการคิดวิเคราะห์และผลงานวิจัยของตนอยู่เสมออีกด้วย

เมื่อทุกฝ่ายเห็นพ้องต้องกันเช่นนี้แล้ว ควรกำหนดเป็นนโยบายในการวิเคราะห์-สังเคราะห์-ตีความองค์ความรู้เดิมจากงานวิจัยให้รอบด้าน กล่าวคือ ควรส่งเสริมและสนับสนุนทั้งทุนทั้งปัจจัยอื่น ๆ ที่จะสามารถทำให้นโยบายดังกล่าวสัมฤทธิ์ผลได้ทั้งในระยะสั้นและระยะยาว ระยะสั้นอาจจะ 1-2 ปี ระยะยาวอาจจะมากกว่านั้น ตามแต่ความรู้ความสามารถของนักวิจัย ด้วยวิธีการเช่นนี้ จะช่วยกระตุ้นเตือนประชาคมวิจัยให้ตื่นตัวอยู่เสมอ และไม่พลาดโอกาสที่จะผลิตองค์ความรู้ที่มีคุณภาพสู่สังคม สอดคล้องกับสถานการณ์ทางสังคมทั้งในปัจจุบันและอนาคต

ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

สำหรับนักวิจัยผู้มีความต้องการทำวิจัยอภิमानครั้งต่อไปควรมีการสำรวจสังเคราะห์องค์ความรู้เกี่ยวกับแนวคิดพุทธปรัชญาที่เจาะลึกมากขึ้น เช่น การพัฒนาตามแนวพุทธเศรษฐศาสตร์ พุทธศาสนากับการเมือง พุทธศาสนากับการพัฒนาสังคม (มองในภาพรวมของสังคม) พุทธศาสนากับการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม เป็นต้น เพื่อให้สอดคล้องกับสถานการณ์ทางสังคมในขณะนั้น ๆ ทั้งนี้เพื่อให้มีแนวทางในการสังเคราะห์องค์ความรู้ที่ไม่กว้างจนเกินไป และสะดวกต่อการศึกษาทั้งเชิงวิวิธวิทยาและการนำผลการวิจัยไปปรับประยุกต์ใช้ในกลุ่มเป้าหมายที่ต้องการ

นอกจากนี้ ควรมีการสำรวจสังเคราะห์งานวิจัยเกี่ยวกับบทบาทพุทธศาสนาในอดีตที่ถ่วงดุลอำนาจรัฐก่อนยุคการรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลาง การศึกษาดังกล่าวอาจจะนำไปสู่การกำหนดโครงสร้างรูปแบบการพัฒนาสังคมตามแนวพุทธปรัชญาในรูปแบบต่าง ๆ เช่น ขบวนการประชาสังคม ขบวนการธรรมยาตรา ที่สอดคล้องกับสถานการณ์ปัจจุบันได้มากขึ้น สามารถแก้ไขปัญหาสังคมหรือบรรเทาความทุกข์ร้อนของสังคมได้อีกทางหนึ่ง

โดยเหตุที่สถานการณ์ปัจจุบันรวมถึงอนาคตด้วย มีเหตุการณ์หนึ่งที่อยู่คู่กับสังคมมาโดยตลอด กล่าวคือ ความขัดแย้งรุนแรง โดยเฉพาะอย่างยิ่งด้านการเมืองและเศรษฐกิจ อาศัยภาวการณ์เช่นนี้ นักวิจัยจึงควรสำรวจศึกษางานวิจัยเกี่ยวกับการจัดการความขัดแย้งเชิงพุทธที่จะนำสังคมไปสู่ความสงบสุขหรือสันติภาพได้ ด้วยเหตุว่าพุทธศาสนาควรจะมีบทบาทต่อสังคมไทยที่เป็นสังคมพุทธมาโดยกำเนิดที่มีส่วนในการจัดการความขัดแย้งรุนแรงทั้งเชิงโครงสร้าง (ส่วนลึก ส่วนบน ส่วนล่าง) และความรุนแรงทางตรงได้หรือไม่อย่างไร

อย่างไรก็ดี ยังมีปัญหาหนึ่งที่นักวิจัยอภิमानเชิงคุณภาพควรสำรวจศึกษา ก็คือ การศึกษาเปรียบเทียบปัจจัยเงื่อนไขและข้อจำกัดระหว่างแนวคิดพุทธปรัชญา บทบาทนักพัฒนา

และการประยุกต์ใช้พุทธธรรมในการพัฒนาสังคมของพุทธบริษัท โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระสงฆ์ที่ถือว่าเป็นผู้นำชุมชนและผู้นำด้านจิตวิญญาณกับการพัฒนาสังคม (ปัจเจก กลุ่ม ชุมชน) บนฐานความรู้ประเภทอื่น เช่น แนวคิดทฤษฎีการพัฒนาแบบยั่งยืนบนฐานพุทธปรัชญากับการพัฒนาแบบยั่งยืนบนฐานความรู้ตะวันตก แนวคิดเกี่ยวกับชีวิตและสังคมบนฐานพุทธปรัชญาเกี่ยวกับแนวคิดเกี่ยวกับชีวิตและสังคมบนฐานความรู้ตะวันตก เป็นต้น อันจะส่งผลถึงการพัฒนาปัจเจก กลุ่ม ชุมชน และสังคมในระดับโครงสร้างได้

ข้อจำกัดในการวิจัย

ผู้วิจัยมีความรู้ด้านพุทธศาสตร์ในขั้นปริญญาธรรมเก่าประโยคและด้านสังคมวิทยาและมานุษยวิทยาในระดับปริญญาตรี สังคมสงเคราะห์ศาสตร์ในระดับปริญญาโทก็จริง แต่ประสบการณ์ในการทำงานทั้งทางโลกและทางธรรมยังมีน้อย ด้วยข้อจำกัดทางประสบการณ์ที่มีอยู่ จึงอาจจะยังไม่เพียงพอต่อการสำรวจสังเคราะห์องค์ความรู้ด้านแนวคิด บทบาท และการประยุกต์ใช้พุทธธรรมในการพัฒนาสังคมด้วยการวิจัยอภิมานเชิงคุณภาพที่มีอยู่อย่างไม่จำกัดให้รอบด้านอย่างที่ตัวผู้วิจัยและสังคมต้องการได้

อีกทั้งวิธีการวิจัยอภิมานเชิงคุณภาพก็เป็นวิธีการวิจัยที่ยังไม่เป็นที่รู้จักมากนักสำหรับนักวิจัยสาขาสังคมสงเคราะห์ศาสตร์หรือสังคมศาสตร์ ปราบกฏเพียงวิธีการวิจัยด้วยการวิเคราะห์อภิมาน (meta analysis) ที่ถือว่าเป็นการสังเคราะห์งานวิจัยเชิงปริมาณและงานวิจัยเชิงทดลองเท่านั้นที่พอเป็นที่รู้จักของนักวิจัยทั่วไป ทำให้การสำรวจสังเคราะห์งานวิจัยในครั้งนี้ประสบปัญหาในการทำความเข้าใจขั้นตอนและวิธีการวิจัยดังกล่าวพอสมควร

ในช่วงแรกจะเห็นได้ว่า งานวิจัยหรือบทความเกี่ยวกับวิธีการวิจัยอภิมานเชิงคุณภาพปรากฏเป็นเอกสารต่างประเทศเป็นหลัก ด้วยอาศัยวิธีการวิจัยอภิมานเชิงคุณภาพ ผู้วิจัยจึงได้เห็นคุณประโยชน์จากวิธีการดังกล่าวว่า จะช่วยให้ผู้วิจัยไม่หลงเชื่อองค์ความรู้ที่เป็นเพียงเปลือกหรือกระพี้เท่านั้น แต่ต้องค้นดูให้เห็นถึงแก่นแท้ของความรู้ที่ถือว่าเป็นรากเหง้าของนักวิจัย/ผู้วิจัยและสังคมไทยว่า มีกระบวนการในการศึกษาที่เป็นที่มาของข้อค้นพบอย่างไร มีความน่าเชื่อถือเพียงพอหรือไม่ จึงเป็นเหตุผลให้ผู้วิจัยตระหนักที่จะนำวิธีการดังกล่าวนี้ มาใช้เป็นเครื่องมือสำคัญในการสำรวจสังเคราะห์งานวิจัยเชิงคุณภาพด้านแนวคิด บทบาท และการประยุกต์ใช้พุทธธรรมในการพัฒนาสังคมในครั้งนี้

แต่ถึงกระนั้น เมื่อการสำรวจสังเคราะห์องค์ความรู้ตามกระบวนการวิจัยดังกล่าวเสร็จสิ้นลง ข้อค้นพบที่ได้ก็เป็นเพียงองค์ความรู้ที่เป็นการสะท้อนผลการศึกษาในภาพรวมเท่านั้น จึง

อาจจะยังไม่สามารถนำข้อค้นพบที่ได้ไปปรับประยุกต์ใช้ได้จริงในสถานการณ์ทางสังคมที่มีความหลากหลายในยุคโลกาภิวัตน์ แต่ผู้วิจัยก็หวังว่า ประโยชน์ที่เกิดขึ้นจากงานวิจัย จะส่งผลกระทบต่อระบบการศึกษาวิจัยและการสังเคราะห์งานวิจัยด้วยวิธีการนี้ด้านแนวคิด บทบาท และการประยุกต์ใช้พุทธธรรมในการพัฒนาสังคมทั้งในปัจจุบันและอนาคต ด้วยการให้ความสำคัญแก่การออกแบบการวิจัยที่น่าเชื่อถือ และการคำนึงถึงประโยชน์และจริยธรรมในการวิจัย เพื่อให้สามารถนำผลการวิจัยไปปรับประยุกต์ได้อย่างหลากหลายและมีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น

อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยยอมรับว่า กระบวนการวิจัยในครั้งนี้ เกิดจากความมุ่งหวังในการวิจัยให้มีประสิทธิภาพมากที่สุด และสามารถนำผลการวิจัยไปประยุกต์ใช้ได้จริง ซึ่งในความเป็นจริงงานวิจัยที่มีคุณภาพ อาจจะยังไม่เพียงพอและทนต่อข้อสรุปที่จะนำผลการวิจัยไปประยุกต์ใช้ แต่ยังมีปัจจัยเงื่อนไขด้านองค์กร สถาบันหรือกลุ่มเป้าหมาย (ผู้มีส่วนร่วมในการวิจัย) ที่เป็นผู้ให้การสนับสนุนส่งเสริมทั้งในเรื่องทุนและความสะดวกอื่น ๆ ที่จะนำองค์ความรู้ไปปฏิบัติ และเห็นความสำคัญของการสำรวจสังเคราะห์งานวิจัยในครั้งนี้เพียงใด